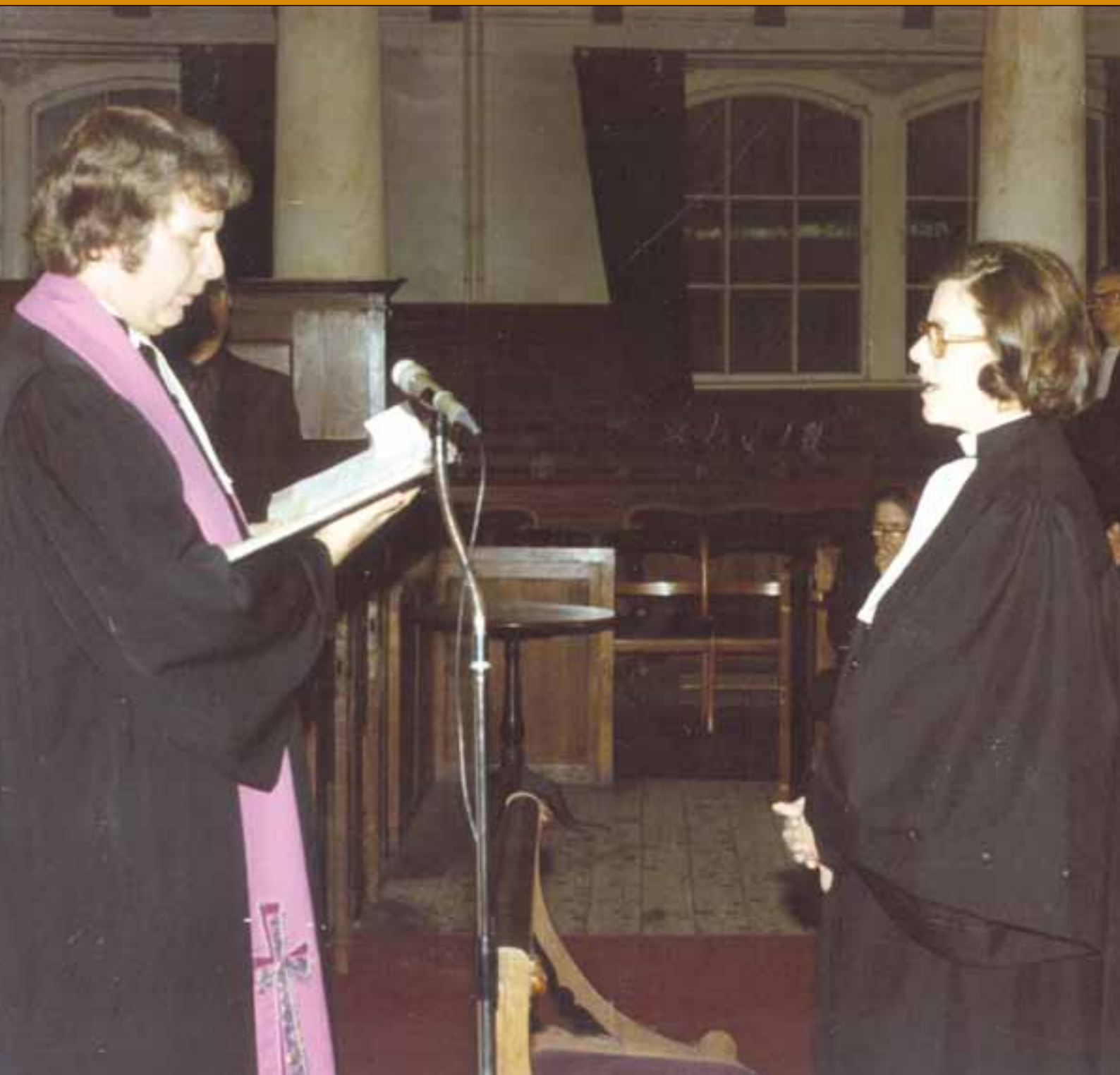

elkkwartaal

uitgegeven door de Evangelisch-Lutherse Synode | jaargang 11, nr. 2 | juni 2011

'Niets is van ons', over duurzaamheid
Geen kerk zonder diaconaat
Synode worstelt met beleidsplan

Elkkwartaal verschijnt vier keer per jaar en wordt gratis toegezonden aan degenen, die ingeschreven staan in het register van evangelisch-lutherse leden in de Protestantse Kerk in Nederland. Overname van artikelen is toegestaan, mits vermeld wordt uit welk nummer van Elkkwartaal deze afkomstig zijn.

Redactie

A.T.P. Bouwman (hoofdred.),
D. Bohlken (voorz.), A. Evenhuis
T. J. Everaarts-Bilyam (secr.),
E. de Fouw, M. M. B. van der
Meij-Seinstra.

Redactieadres

Mw. Praxedis Bouwman
Ruitenborghstraat 37
7721 BB Dalfsen
e-mail:
praxedisbouwman@praxedisproducties.nl

Kopij volgend nummer

Inleveren bij de redactie voor
14 september 2011.

Adreswijzigingen of klachten over bezorging

Als u lid bent van een evangelisch-lutherse gemeente: bij uw kerkenraad. Als u alleen bent ingeschreven in het landelijke lutherse ledenbestand óf als u geen lutheraan bent: Synodesecretariaat, Postbus 8399, 3503 RJ Utrecht, e-mail: synodesecretariaat@pkn.nl. Vermeld er alstublieft duidelijk bij dat het om het blad Elkkwartaal gaat.

Website

Dit nummer en vorige nummers Elkkwartaal zijn te raadplegen op www.pkn.nl. Klik vanaf de homepage linksboven op Tijdschriften en daarna op Elkkwartaal. Download daar de aflevering die u zien wilt.

Productie

Afdeling Communicatie en Fondsenwerving Protestantse Kerk in Nederland.

Grafische verzorging

Koninklijke BDU Grafisch Bedrijf
Barneveld.

Bij de voorplaat

Wonno Bleij, president van de evangelisch lutherse kerk, ordineert Perla Akkerboom-Roelofs op 25 november 1976 in de Oude Lutherse Kerk te Amsterdam.

De beweging in luthers Nederland is niet altijd even zichtbaar, even duidelijk en transparant. Soms zelfs verwarrend. Dat betekent niet dat er niets gebeurt. Iedere aflevering van Elkkwartaal doet daar bericht van in KrisKrasKort, meer dan vijftientig jaar geschreven door Tjally Everaarts-Bilyam. Activiteiten voor jonge kerk-gangers worden dit jaar verzameld en gebundeld door Marianne van der Meij-Seinstra. Het leven van lutheraanen komt voorbij, zo ging Erwin de Fouw langs bij twee dominees die onlangs met emeritaat gingen. In deze afleveringen ook beschrijvingen van drie mensen die ons ontvielen. Alma Evenhuis kent u de laatste tijd van fusie en samenwerkingsnieuws. Ze maakte dit keer een uitstapje naar de onthulling van een nieuwe naam

voor een lutherse kerk.

Deze vijf (zes met mij) maken iedere keer weer op geheel vrijwillige basis een Elkkwartaal. Gelukkig aangevuld met spontane of gevraagde bijdragen van anderen. Met de bedoeling u op de hoogte te houden, u een inkijk te geven in de Nederlandse lutherse traditie, maar ook om die traditie in het grotere geheel van de Protestantse Kerk te zien. Wilt u wat kwijt? Wilt u reageren? Heeft u een goed verhaal waarvan u denkt dat het in Elkkwartaal past? Stuur het! Het is zomer. Voor hen die thuisblijven heeft Detlef Bohlken speciaal een mediatie geschreven. Voor hen die op reis gaan: behouden thuiskomst!

Praxedis Bouwman

Inhoud

Ten Geleide	2
Meditatie	3
Synode.....	4
In Memoriam: Wonno Bleij.....	6
Kerkelijk werker / ouderling.....	8
Religieuze dialoog in Enkhuzen.....	9
Emeritaat Perla Akerboom	10
Emeritaat Eddy Hallewas	13
Melanchtondag over diaconie.....	16
Redentore	17
Diaconaat.....	18
Spiritualiteit en duurzaamheid.....	20
In Memoriam: Jos Schendelaar.....	23
In Memoriam: Aart Menke van der Meij.....	24
Kwartjes.....	25
Kriskraskort.....	26
Ontmoetingsdag NLVB.....	28
Afscheid ds. Cornelia Hübner.....	28
Lutherse activiteiten	28
Kerk Bodegraven.....	29
Officiële mededelingen.....	30
Koninginnenzang	31

Meditatie

Efeziërs 2:17-22

Vrede kwam hij verkondigen aan u die ver weg was en vrede aan hen die dichtbij waren: dankzij hem hebben wij allen door één Geest toegang tot de Vader.

Zo bent u dus geen vreemdelingen of gasten meer, maar burgers, net als de heiligen, en huisgenoten van God, gebouwd op het fundament van de apostelen en profeten, met Christus Jezus zelf als de hoeksteen. Vanuit hem groeit het hele gebouw, steen voor steen, uit tot een tempel die gewijd is aan hem, de Heer, in wie ook u samen opgebouwd wordt tot een plaats waar God woont door zijn Geest.

Eindelijk weer zomer. Voor veel mensen een tijd van vakantie, en daarmee ook van verre reizen. Ondanks crisis - wij gaan graag op vakantie. Ver weg met vliegtuig of dichtbij met de caravan of op een andere manier. Er valt veel te beleven, nieuwe dingen, uitdagingen. Even uit het gewone leven stappen, even geen verplichtingen, even niet bereikbaar. Maar er zitten ook risico's aan - ook op vakantie kan ik ziek worden. Of je krijgt een ongeluk. Dan ben je ver weg, dan moet je in een vreemde omgeving van alles uitzoeken. Arts, pechhulp, ziekenhuis - en alles wellicht nog in een vreemde taal. Veel mensen blijven juist ook hier in de zomer. Op het eerste gezicht lijkt dat een veilige keuze, maar ook een minder uitdagende en inspirerende. Maar niets is minder waar. Want ook thuis ontmoet je mensen. Ook thuis kom je voor nieuwe, onbekende situaties te staan. Het is alleen de vraag of jij die wilt zien. Je kunt mensen ontmoeten die hier op vakantie komen, er zijn mensen uit andere landen hier, die willen blijven, er komen nieuwe mensen wonen - kansen genoeg om mensen te ontmoeten. Of ik nou hier blijf of op reis ga - de zomer is een uitnodiging om naar buiten te gaan, om nieuwe dingen te doen, om mensen te ontmoeten. Waar de winter de mensen in de huizen laat leven zien wij in de zomer veel meer mensen op straat. Contact is daarmee onvermijdelijk. En dat is ook goed zo, want afzonderen is bijbels gezien zonde. Uit contact gaan is niet een houding, die goed voor ons mensen is. Helaas is precies dat van begin af aan gaande. Adam en Eva sluiten God buiten, uit hun besluiten, uit hun leven - en daarmee verwijderen zij zichzelf uit het paradijs. En vanaf het begin staat de bijbel vol verhalen van de zonde van uit contact gaan. Juist thuis geldt de vraag, hoe open is sta voor anderen, omdat het wat minder vanzelfsprekend lijkt - ik ben immers niet zelf naar een andere plek gegaan. Hoezeer ben ik bereid om in contact met anderen te zijn? Met

mensen uit andere landen, met mensen uit een andere kerk, met een ander geloof?

Dit doet mij denken aan een verhaal uit Amerika. Een Afro-Amerikaan wilde graag opgenomen worden in een kerkelijke gemeente in New York. De predikant was wat terughoudend. 'Ja', zei hij - 'ik weet niet zeker, of onze gemeenteleden dat wel goed vinden. Ik stel voor, dat u eerst weer even naar huis gaat en gaat afwachten wat de Heer hierover zegt.' Een aantal dagen later kwam die man weer bij de predikant. 'Ik heb uw advies opgevolgd. Ik heb gebeden en met God gesproken. Hij zei: Mr. Jones, je moet er goed over na denken. Het is een zeer bijzondere kerkelijke gemeente. Je komt er waarschijnlijk niet binnen. Ik heb het zelf al jaren geprobeerd, maar het is niet gelukt...'

Soms leven wij zo, dat er geen ruimte voor contact met anderen is. Dat wij het liefst onder ons blijven, bij het bekende. Actief zullen wij niet zo gauw iemand willen buitensluiten - al helemaal niet, wanneer het om onze gemeente gaat. Maar ben ik werkelijk geïnteresseerd in de ander? Doet het er voor mij wel echt toe, wat iemand anders denkt, voelt, verlangt?

Thuisblijven lijkt toch wel net zo spannend als op reis gaan. Misschien nog wel veel spannender en verrassender. Je kunt het ook in een drieluik van beelden zien: Alle mensen zijn bewoners van het huis van God. Er is ruimte voor iedereen, iedereen doet mee en telt mee. Dat is het eerste beeld.

Het tweede beeld is, dat wij allen ook deel uit maken van het huis van God. Met elkaar zijn wij niet alleen bewoners ervan, maar wij vormen met elkaar het huis van God. En daarmee is het derde beeld al aangekondigd: wanneer wij allen samen het huis van God zijn, dan is in een ieder van ons God tegenwoordig - ik ontmoet God in de mensen, en dat mag dan ook zichtbaar zijn. Dat mogen mensen aan mij zien, aan hoe ik met anderen omga. Ver weg of dichtbij.

Detlef Bohlken

Synode vergadert als op eieren, maar overbrugt wel

'We bevinden ons in een urgente situatie', opende technisch voorzitter Evert Jonker de voorjaarszitting van de evangelisch-lutherse synode. In die zin zaten verschillende lagen. Aan de ene kant moet de synode vaart maken met de inhoudelijke invulling van een beleidsplan, nodig voor gemeenten om volgens criteria geld uit de pot met € 375 duizend per jaar voor lutherse projecten te krijgen. Aan de andere kant zijn de spanningen in de synode zo hoog opgelopen dat het aanstellen van een technisch voorzitter, die later ook neigde naar inhoudelijk voorzitten, en een procesbegeleider (Hans Kapteyn) een aantal maanden geleden nodig was. Hun mandaat loopt tot 1 juli, hun concrete opdracht is het opstellen van een huishoudelijke regeling, de financiën met specifiek de verdeling van de gelden uit het solidariteitsfonds, het komen tot een breed gedragen beleidsplan en, als vierde, Elkkwartaal en alles wat daarmee samenhangt op de rails te krijgen. Jonker legde uit: 'In feite zijn we bezig met twee delen: de dagelijkse gang van zaken en een veranderproces. Naarmate wij langer bezig zijn, komen de dagelijkse spanningen terug. Die nemen zoveel tijd in beslag dat het veranderproces nauwelijks of niet aan bod komt.'

Om iedereen weer wat met luthers enthousiasme te inspireren, was in de agenda tijd ingeruimd om in kleine groepen over 'typisch luthers' te praten. Synodelid Bea de Boer wilde het wat zakelijker. Sabine Hiebsch vond het zonde van de tijd, stelde voor om in een klein groepje kernpunten neer te schrijven. Adviseur Eddy Hallewas wees ingetogen terecht: 'Ik proef verlegenheid bij de synode. Maar ik denk dat het huiswerk gedaan moet worden, u loopt weg voor uw verantwoordelijkheid. Er moeten criteria geformuleerd worden aan de hand waarvan gemeenten geld aan kunnen vragen. Gemeenten worden anders de dupe en een nieuwe bron voor ruzie ontstaat.'

De groepjes kwamen er, wat meteen de ongemakkelijkheid van de vergadering wat brak. Terugkoppeland in de hele vergadering bleek luthers: gelijkwaardigheid, priesterschap van alle gelovigen, kerkmuziek als verkondiging, een andere ambtstheologie dan in het calvinisme, acceptatie van ieders eigenheid, 'open' avondmaal: niet wij zijn de gastheer, vrijheid in gebondenheid, elke lutherse gemeente is ook internationaal, maar ook: luthers moet vooral niet museaal zijn en als een projectaanvraag ingediend wordt hoeft de aanvrager niet persé iets te weten van Luther. Een driemanschap uit de synode gaat met al deze ingrediënten een stuk schrijven.

Werkgroepen

In de besloten vergadering begin maart had de synode een zestal werkgroepen gevormd die aan verschillende onderdelen in het beleidsplan werken. Daarbij konden ook mensen van buiten de synode worden betrokken. Eind april hadden resultaten ingeleverd moeten worden. Jonker: 'Er is onvoldoende binnen. Ik dacht dat zullen we voortvarend aanpakken, maar goed, dat zij zo.' Sommige werkgroepen hadden nog niets op papier, sommige een tussentijds verslag. Dat leverde bij synodelid Hiebsch irritatie op. Toen zij synodelid Erwin de Fouw, die zich in een werkgroep had gebogen over de toekomst van commissies theologie en liturgie/eredienst, nogal scherp aansprak, kwam het venijn terug in de vergadering. Vice-president Andreas Wöhle benoemde de scherpe toon, waarmee het venijn zich wat terugtrok. Adviseur Hallewas, zelf lid van de theologische commissie 'oude stijl', raadde de synode aan om vooral twee commissies te houden, zoals tot nu toe werd gewerkt, zonder zich al te veel aan te trekken van een kerkbreed besluit om de twee samen te voegen. 'We hebben steeds zo gewerkt. Theologisch is de Protestantse Kerk slecht geëquipeerd, het is belangrijk naar de toekomst te kijken en ons af te vragen of het niet wenselijk zou zijn dat een dergelijke commissie niet alleen 'intern' werkt, maar ook voor de hele kerk.'

Er werd uitgebreid stilgestaan bij de aanbevelingen van een werkgroep over zogeheten overgangsbepalingen. Die regelingen waren bedoeld om zaken die nog niet bij de fusie tot Protestantse Kerk klaar waren later te kunnen regelen. De meesten van die bepalingen vervallen logischerwijs. Voor een aantal vraagt de evangelisch-lutherse synode tot minstens 2020 verlenging aan. Onder meer de bepaling dat de synode instemmend advies moet geven aan de generale synode over het vaststellen van de -lutherse- gemeentegrenzen omdat, zoals de werkgroep

el-synode (foto: Praxedis Bouwman)

aangeeft, 'moet worden voorkomen dat op de kaart van luthers Nederland witte plekken ontstaan gebieden waar geen (eventueel gefuseerde) lutherse gemeente is'. Verlenging wordt ook gevraagd voor instemmend advies bij benoemingen van gedelegeerden in kerkenraden in geval van problemen en voor lutherse vermogensrechtelijke aangelegenheden zowel op het gebied van gemeentevorming als ook algemene vermogensrechtelijke zaken. Haast was geboden, want op 1 juni moesten de onderbouwingen voor verlening binnen zijn bij het dagelijks bestuur van de kerk. Omdat tussen synodale commissie en de finan-

ciële commissie in de synode nog steeds geen gesprek was geweest, is besloten dat gesprek versneld te plannen om op tijd te zijn.

Internationale contacten

De oecumenische, internationale contacten van de lutherse synode werden gepresenteerd door presidente Susanne Freytag. Zij stond voor wat betreft de Lutherse Wereldfederatie (LWF) stil bij de vernieuwing die aanstaande is. De LWF heeft een concept strategisch plan waarover de LWF raad half juni een besluit heeft genomen (www.lutheranworld.org). Synodelid Reind Loggen stelde voor om dat document

als inspiratie te gebruiken voor de te maken nieuwe visienota van de Protestantse Kerk. Sabine Hiebsch had graag gezien dat de vernieuwing van de LWF in de synode tijdens het proces besproken was.

Op de valreep van de vergadering zat nog een adder, vanwege kandidatuur voor een adviseurschap bij de LWF council, bestuursorgaan van de LWF. Presidente Freytag was voorgesteld, in overleg met andere kerken in de LWF regio, waar de Protestantse Kerk toe behoort. Echter, in de synodale commissie kwam men er niet uit om met een eenduidig voordrachtsvoorstel te komen. De synodale commissie vroeg om een mandaat van de synode om dat alsnog onderling te regelen. Daar er in deze synodetermijn al een synodale commissie gesneuveld is op een afvaardigingsvoorstel naar de LWF, werd er na beraadslagingen in beslotenheid door voorzitter Jonker medegedeeld dat de synode dat mandaat niet aan de synodale commissie wilde geven. Freytag zal in juni niet als adviseur naar de council vergadering gaan, maar als presidente van synode. Het voordrachtvoorstel werd verdaagd naar de -extra- synodevergadering in september. Navraag bij de LWF leert dat daarmee de adviseursplek aan Nederlands neus voorbij gaat, de benoemingen zijn begin juni gedaan.

Praxedis Bouwman

el-synode aan het werk (foto: Andreas Wöhle)

Wonno Bleij (1937-2011) - veelzijdig, maar bovenal: man van de kerk

■ Karakteristiek', 'zeer gerespecteerd om zijn theologische en — bestuurlijke inbreng', 'Amsterdams direct' 'soms heftig uitvallend' zijn schetsen van de op 2 mei plotseling overleden dominee en oud-president van de Evangelisch-Lutherse Kerk Wonno Bleij. 'Zomaar, verbijsterend snel,' zegt zijn vrouw Margrietha Berends, 'hij was herstellend van een heupoperatie, zou gaan revalideren. Daar zag hij vreselijk tegenop. Misschien is hem veel bespaard gebleven.'

Theoloog moest Wonno Bleij worden, vond zijn vader die nog voordat Wonno eindexamen gymnasium deed overleed. Nee, deed de tegen-draadse zoon, Duits moest het zijn. Twee jaar hield hij dat vol, om vervolgens over te stappen naar.. theologie. Hij was niet zomaar predikant: het werd zijn levenswerk, een man van de kerk in hart en nieren. Al wat hij las was theologie. Kreeg hij eens wat anders voor zijn verjaardag, gaf hij er na twee bladzijden de brui aan.

Preken was zijn lust en leven. Toen het trillen door de ziekte van Parkinson twee jaar voor zijn emeritaat erger en erger werd, twijfelde hij: 'ik hou maar op met preken'. Een collega en het thuisfront raadden hem zo lang mogelijk door te gaan, het trillen werd allengs minder en hij 'haalde' zijn emeritaat. De door hem betitelde 'stomme' ziekte weerhield hem daarna om te doen wat hij zo graag had gewild: preken door het land. Gelukkig was het hem wel gegeven dat in zijn omgeving te doen, dat hij dat zittend deed vonden de luisterende gemeentes geen probleem. In september vorig jaar preekte hij voor het laatst, in 'zijn' Amstelveense Johanneskapel waaraan hij tussen 1967 en 2002 als dominee verbonden was. Niet van papier natuurlijk, welnee, na denken in steeds weer nieuwe verwondering en verdieping wist hij als geen ander zijn uitleg over te brengen.

Fiet Tiemens-Custer's schrijft haar herinnering in het protestants kerkblad van Apeldoorn. Zij belandde bij toeval zo'n veertig jaar geleden in de Johanneskapel bij een jonge dominee Bleij: 'Brandende kern van zijn preek was het beeld van hoe God zich met mensen bezighield en dat was een andere God dan die ik kende. De samenvatting verwoordde hij in een zin, die tot op de dag van vandaag met mij mee is gegaan: God sukkelst achter je aan... Als ik dit nu opschrijf, ontroert het me weer! In de ongemakkelijkheid van je leven, je aarzelend zoeken van je weg sukkelst de Eeuwige met dezelfde onmacht achter je aan. Zo heb ik het nooit meer gehoord. Het blijft voor mij de mooiste preek ooit.'

Zijn bestuurlijk talent ontplooid Bleij toen hij in 1970 in de synode van de Evangelisch Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden gekozen werd, niet als beginnend lid, maar meteen als tweede secretaris. Niet veel later werd hij vicevoorzitter. In 1975 werd hij president, hij bleef dat tot 1984. De kerk bevond zich in een crisis. Hij was degene die, samen met de synode, de lutheranen voorbereidde om in 1985 in het Samen-op-Weg proces te stappen. Dat hij overtuigd oecumene man was, blijkt uit wat gekscherend de kleine raad van kerken werd genoemd: in de buurt van de Johanneskapel werkte hij al samen in praktische buurt-oecumene tussen gereformeerd, hervormd en zelfs rooms-katholiek.

Zelf zei hij over het SOW proces dat leidde tot de vereniging tussen hervormd, gereformeerd en luthers toen hij in 2005 stopte met het synodewerk (ElkKwartaal, maart 2005): 'Ik ben het nog steeds van harte eens met de keuze voor de PKN. Ik vraag me vandaag wel vaak af of de PKN niet een voortzetting is van de hervormde kerk. Als je niet uitkijkt, dan gebeurt dat zomaar. We leefden vroeger als lutheranen in Nederland

al uit elkaar, nu kunnen we dat ook. Maar we moeten wel in verbondenheid het lutherse geluid laten klinken. Het zijn spannende tijden, waarbij succes voor de lutheranen niet verzekerd is.'

'Ik ben benauwd voor de inhoud van de opleidingen. De lutherse traditie moet aantrekkelijk worden gemaakt. Als lutheranen moet je in de praktijk op de geestelijke mat. Ik ben zeer verontrust over calvinistisch zeer rechtse kringen waarin niet gunstig over de Augsburgse Confessie wordt gedacht. Dat kán niet. Ik vind het iedere keer verdrietig als dat soort geluiden mij bereiken. Ik denk dat het noodzakelijk is dat er diepe gesprekken komen tussen de verschillende richtingen in de PKN. Een permanente commissie van gesprek zou er moeten komen.'

'.. Lutheranen moeten hun eigen potentieel meer benutten. Niet iedereen zegt nee als ie wordt gevraagd. Als je met een tiara op je hoofd aanschuift bij de PKN kom je snel ongeloofwaardig over. Het zou zo langzamerhand over spiritualiteit moeten gaan binnen de PKN. Daar moeten ze echt aan gaan werken. Helaas is de nieuwe kerkorde veel dikker dan de oude van de Evangelisch-Lutherse Kerk, het is bij het samenstellen niet zo erg over spiritualiteit gegaan. Deze

beginjaren zijn belangrijk. Als je niet oplet, gaat de kans de lutherse verworvenheden binnen te brengen verloren.'

Nog zo'n belangrijke bijdrage op Nederlandse bodem, samen met Sonny Hof en Joop Boendermaker verzorgde Wonno Bleij de lutherse inbreng bij het tot stand komen van de kerkorde voor de nieuwe Protestantse Kerk. Boendermaker: 'Door hem vooral is de opvatting van het ambt in de kerkorde gekomen. Ik zit in het college voor de kerkorde en van die waarborging van de vrijheid van het predikantschap hebben we nog steeds veel plezier.' Of neem Bleij's inspanningen voor het Liedboek voor de Kerken (1973), waarvoor hij alle tussenteksten schreef. Niet alleen het luthers lied promootte hij, hij was degene die voorspelde dat dit boek 'het ging maken', druk maar 300 duizend exemplaren. Sceptici werd de mond gesnoerd, in een jaar ging de verkoop zelfs Bleij's voorspelling voorbij: 1 miljoen.

Joop Boendermaker weet heel duidelijk waarom Wonno Bleij onder meer succesvol was: 'Hij wist zich altijd met de juiste adviseurs te omringen en luisterde naar hen. Als bestuurder, maar ook in zijn andere werk. Toen hij al die jaren de IKON kinderdiensten op een volstrekt niet-kinderachtige manier deed, liet hij mij altijd mee-lezen. Ja, die gingen wél op papier, ik liet graag meteen alles uit mijn handen vallen als hij belde. Die diensten waren overigens heel erg goed, zelfs mijn eigen kritische domineesdochter luisterde altijd.'

Boendermaker vervolgt: 'Met jonge mensen was hij zo goed. Dat zal ook wel komen doordat hij 25 (!) jaar omringd was met jonge mensen in de Bijlmerbajes waar hij –naast alles– in het gevangenispastoraat werkte. Hij had uitstraling vër buiten de Lutherse Kerk en later de Protestantse Kerk.'

Over zijn stormachtige kennismaking met de Lutherse Wereldfederatie vertelde Wonno Bleij dat hij als president van de lutherse synode vrijwel meteen werd geconfronteerd met een vergadering van tien dagen van het

executive committee, het dagelijks bestuur. 'Heel spannend, Nederland was een blinde vlek bij de LWF op dat moment. Die tien dagen was het voor lutheranen feest, vooral in Amsterdam. We zijn er wel in geslaagd om aandacht te vragen voor Nederland in Genève. Het was meteen in het begin een hoogtepunt voor mij.' Hij werd gekozen in het executive committee: 'door de internationale functies heb ik in totaal een jaar van de negen als president in het buitenland gezeten.'

Wonno Bleij was het die aan de Lutherse Wereldfederatie liet zien hoe in Nederland de dialoog met Joden werd gevoerd. Een dialoog die niet plaats vond op basis van de wens tot bekeren, maar op basis van de acceptatie van de verschillen tussen Jodendom en Christendom, op basis van het hebben van die gemeenschappelijke tekst, het (Oude) Testament. Door dat inzicht schaarde de Lutherse Wereldfederatie het Joodse geloof onder een deel van de eigen identiteit in plaats van 'andere religies'.

Wonno Bleij had nog een groot talent: dichten en liederen schrijven. Ver viel en valt de appel niet van de boom. Vader Bleij was organist en componeerde, dochter Barbara speelde een prachtig largo van zijn hand tijdens de dienst voor het leven van Wonno. Een vroege uiting van dat talent was 'een heel mooi lied', volgens zijn echtgenote, naar aanleiding van een operatie van een van zijn twee zoons (naast genoemde dochter) uit zijn eerste huwelijk. Hij is blijven dichten, liederen schrijven, was voorzitter van ISK (de interkerkelijke stichting voor het kerklied) en nog deze zomer verschijnt een bundel van zijn hand. Het was hem lang geleden toegezegd, de drukproeven hadden zijn zegen.

Zijn dochter vertelde de kerkgemeente dat haar relatie met 'deze kolossale man' niet stopt met zijn dood. Door de woorden in de bundel zal Wonno Bleij op gezette tijden ook in de toekomst nog mensen raken, over grenzen van het lutherse.

Praxedis Bouwman

Heel graag schreef Wonno Bleij in de afgelopen jaren voor het evangelisch-luthers dagboek. Voor de actuele aflevering was hij enorm blij om in de advent op weg naar kerst te mogen schrijven. Per enveloppe kwam zijn handschrift bij de redactie, een genoeg was het ieder jaar om zijn teksten uit te tikken. Soms ontbraken er meditaties, die belde hij telefonisch door, dat moesten gedichten zijn. Een van de gedichten die hij het afgelopen jaar met veel passie dicteerde, inclusief interpunctie, was:

Op handen is het grote licht

Op handen is het grote licht
dat in de hemel werd gesticht
en op de aarde is gericht:
het straalt in alle landen.
Doorlichten zal het alle kwaad
dat als de grote onverlaat
woorden verbuigt tot hoogverraad.
Maar 't licht is al ophanden.

De krijgslust zal er niet meer zijn;
wat boos en groot was maakt het klein.

Het licht, doorziend de schone schijn:
het zegent hart en handen.
Wij wachten haast met ongeduld
op wat de hemel ons onthult:
de aarde vrij van pijn en schuld.
Dat licht is al ophanden.

Hier staan wij in het blinkend licht
dat uitgaat van Gods aangezicht.
De Zoon volbrengt met glans zijn plicht.

Bevrijding is op handen.
Engelen spreken zonneklaar
'vrede op aarde! Dat is waar!'
Het licht staat op de kandelaar.
Want 't licht is al ophanden.

Weet wat u te verwachten staat
als straks de hemel op gaat:
Zijn licht verlost ons van het kwaad.
Licht dat ons overweldigt.
Dan spreekt de engel: 'mens gij
vindt een stal als huis van 't zonnekind'.
Het grote gaat het kleine in.
De glorie is op handen.

Kerkelijk werker/ouderling: luthers debat

Het besluit van de generale synode van de Protestantse Kerk om de mogelijkheid te bieden aan kerkelijk werkers in de ambtsstructuur van de kerk te benoemen, leverde na rapportage daarvan in de evangelisch-lutherse synode een poging tot debat op. Theologe Sabine Hiebsch, rapporteur vanuit het luthers smaldeel in het bestuur van de Protestantse Kerk verdedigde het besluit vanuit onder meer een voortzetting van de vroegere lutherse leken preek- en sacramentsbevoegdheid. Synodelid en dominee Andreas Wöhle waarschuwde voor het gevaar dat de ambtsopvatting in de Protestantse Kerk vanuit het ouderlingschap geen recht meer doet aan de priesterlijke aspecten die bij de bediening van woord en sacrament behoren. Sonny Hof, geraadpleegde emeritus hoogleraar en nauw betrokken bij de totstandkoming van de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland, is tegen het besluit omdat het makkelijk tot verwarring van begrippen en uitholling van het predikantschap leidt.

De generale synode van de Protestantse Kerk heeft het mogelijk gemaakt om een kerkelijk werker met een hbo-diploma Godsdienst Pastoraal Werk onder een aantal aanvullende voorwaarden te bevestigen als ouderling of diaken in een gemeente. Een kerkelijk werker met bovendien een preekconsent kan als ouderling-kerkelijk werker voor de specifieke gemeente waarvoor hij/zij werkt, sacramentsbevoegdheid krijgen. Wat betreft preken en sacramenten staat diegene onder supervisie van een predikant. Deze regeling biedt aan die gemeenten die niet in de gelegenheid zijn een geordeneerd ambtsdrager te beroepen toch de gelegenheid om verzorgd te worden. Van de lutherse afvaardiging in de generale synode stemden vier voor het voorstel, één tegen.

Hiebsch legt in een artikel in het blad *Woord & Dienst* uit waarom deze constructie luthers aanvaardbaar is: '[...] ze sluiten aan bij de wijze waarop er in de toenmalige evangelisch-lutherse kerk met dergelijke noodsitua-

ties van de gemeente werd omgegaan. In een periode van ernstig predikantentekort waarbij met name het avondmaal in sommige gemeenten maar zelden bediend kon worden, werd als noodoplossing aan een beperkt aantal mensen dat de theologisch lutherse lekenopleiding had gevolgd, bevoegdheid voor woord en sacrament gegeven. Deze bevoegdheid gold bij uitzondering en uitsluitend voor de desbetreffende gemeente en stond onder verantwoordelijkheid van een voor die gemeente aangewezen predikant-consulent.' Volgens Hiebsch is de huidige kerkorde van de Protestantse Kerk al een mooi voorbeeld van verwevenheid van de gereformeerde en lutherse traditie met betrekking tot de ambtsopvatting. 'De kern van de lutherse ambtsopvatting, het ene openbare ambt van woord en sacrament, is aan de basis komen te staan en krijgt vervolgens gestalte in de vanuit gereformeerde traditie vertrouwde drie ambten van predikant, ouderling en diaken. Maar van gelijke waarde waarbij de ouderling een medeverantwoordelijkheid heeft voor de bediening van woord en sacrament... Voor de lutheranen betekende de nieuwe kerkorde inderdaad een nieuwe wijze waarop het ene openbare ambt van woord en sacrament gestalte krijgt.'

Andreas Wöhle ziet met deze besluitvorming, die hij op zich prijst als 'gelukkig dat de kerk een formele regeling zocht en gevonden heeft, dat de Protestantse Kerk neigt naar een opvatting van het ambt als 'management, omgaan met tijdsbesteding, aan leiderschap, ... allemaal zeer praktische en zeker zinnige zaken die een predikant nodig heeft om goed te kunnen functioneren.' Hij neemt rondom het ambt van woord en sacrament 'als geordende verbijzondering van het priesterambt van alle gelovigen, - een verschuiving waar in de richting van functionaliteit, gecombineerd met tijdelijkheid, waarbij de sacramentsbediening verwordt tot een van de 'handelingen' die een predikant 'doet', en niet meer wordt gezien als het ultieme moment van de

omgang met het geheim van God in de diepste intimiteit van het Heilige.' 'Als Lutherse synode is het onze taak om er op toe te zien dat specifiek Lutherse aspecten van geloofsbeleving en -leer in onze kerk niet in het nauw geraken, maar in het geheel van de PKN worden ingebracht en uitgedragen. Het specifiek priesterlijke van het ambt van Woord en Sacrament is zo'n identiteitselement van de Lutherse traditie binnen ons geloofsgesprek in de PKN. Onder de paraplu van de kerkorde, die als oecumenisch document de beide tradities bij elkaar brengt, gaat het erom de beide perspectieven ook onverkort bij elkaar te houden, en er voor te waken dat er niet zomaar een verschuiving in de ene of andere richting geschiedt. Dat vraagt om onze opmerkzaamheid als synode, en daar toe wil ik ons oproepen.'

Sonny Hof ziet deze discussie voor een zoveelste keer terugkomen. 'In de kerkenraad onderscheidde we de functies ouderling (kerkrentmeester) en diaken die beiden bijstand verleenden in dat ene openbare ambt dat vervuld werd door de predikant. Dat predikantschap hadden we specifiek gedelegeerd vanuit het priesterschap van alle gelovigen. Altijd is daaraan in de lutherse traditie vastgehouden aan de voorwaarde van een academische opleiding om onder meer de bronteksten in de oorspronkelijke taal te kunnen lezen. Feitelijk zijn lutheranen met de calvinisten meegegaan in de nieuwe kerkorde, met nog steeds gelukkig een duidelijk onderscheid tussen de ambten. Wat er nu gebeurt is dat predikant en ouderling in elkaar gaan schuiven, met als gevolg begripsverwarring en uitholling van predikantschap. In de praktijk verwartert de voorwaarde van supervisie door een predikant natuurlijk al snel. Dit heeft veel weg van een hervormde vinding. Ik pleit, en dat heb ik al eerder zonder succes gedaan, voor een nieuwe functie: vicaris. Dat is veel duidelijker en ook internationaal een gangbare functie.'

Praxedis Bouwman

Jongeren initiëren religieuze dialoog

Enkhuizen

Jongeren die naar de predikant komen met de wens een dialoog tussen religies op te zetten. En dat dan die jongeren zelf het grootste deel van de organisatie op zich nemen. Dat ze allemaal bij de vergaderingen aanwezig zijn en ook nog eens op tijd. En dat ze zelf de taken verdelen en voortvarend aan de slag gaan met de gemaakte afspraken. Als dat zou kunnen...!

Het overkwam Tine de Vlieger, predikant in de Evangelisch-Lutherse gemeente Enkhuizen. Enthousiast vertelt ze over de voorbereidingen van een bijzondere samenkomst: 'Het begon allemaal met Ramona, geboren in Sri Lanka en geadopteerd door een gezin in onze gemeente. Toen Ramona ouder werd, groeide haar belangstelling voor haar geboorteland: hoe zouden ze daar leven, werken, en ook geloven? Een bezoek aan Sri Lanka, samen met haar adoptiefouders, wakkerde dit verder aan. En het maakte haar benieuwd naar andere religies, en wat daarvan te leren zou zijn. Dat inspireerde haar tot het opzetten van een bijeenkomst waar mensen van verschillende religies aan het woord zouden komen en waar gesprek en ruimte voor vragen zou zijn. Dat laatste was misschien wel het belangrijkste: de dialoog.'

Eten, identiteit, traditie

En daar kwam dominee De Vlieger in beeld, die de jongeren met open armen ontving. 'Waar vind je dat nog, dat jongeren zelf aankloppen met een idee en de wens dat zelf te organiseren? Daar kun en wil je gewoon geen nee tegen zeggen. Er zat zoveel initiatief in de groep! De jongeren werkten geweldig samen. Ze verdeelden zelf te taken en hielden zich strikt aan de gemaakte afspraken, en waar het even minder soepel verliep, vingen ze elkaar op. Ze waren zo gemotiveerd om hier wat moois van te maken dat alleen de voorbereidingen al een feest waren.'

De bijeenkomst werd afgelopen mei

vlnr: Nerrolay Selladurai (hindoe), Luc Carriere (boeddhist), ds. Tine de Vlieger, Metin Ozdemirhan (imam), Fenna Keesman – Rustenburg (humanist)

voor de tweede keer gehouden. Voor deze bijeenkomst werden verschillende religies uitgenodigd: boeddhisme, islam, humanisme, hindoeïsme en protestantisme. Iedereen had iets te eten meegenomen dat zo mogelijk iets met zijn, haar traditie te maken had. Want eten zou het nagesprek nog aangenaamer maken, hadden de organisatoren bedacht. Achterin de kerk stond de koffie klaar, waar het eten bij gezet kon worden. Al snel bleek er zoveel te zijn dat een deel naar de banken verhuisde. Het buffet dat ontstond, pakte uit zoals de organisatie hoopte. Er werd druk gepraat, en er werden veel vragen gesteld aan de sprekers. 'Tijdens de eerste bijeenkomst werd er al veel uitgewisseld, maar dit keer had ik het gevoel dat de vrijmoedigheid om te vragen nog groter was. De sfeer was erg goed, heel open, en de uitgenodigde sprekers vertelden prachtige, authentieke verhalen en hadden mooie muziek uit hun traditie meegenomen. Soms stonden de tranen me in de ogen, zo mooi.'

Stilte als muziek

Bij de gedachte aan de muziek wordt de glimlach van Tine mogelijk nog groter. 'We hadden de sprekers gevraagd om hun muziekkeuze vooraf in te sturen. Dat werd door onze jongeren achter elkaar op een cd gezet zodat

het gemakkelijk afgespeeld kon worden tijdens de bijeenkomst. En wat schetst onze verbazing toen er een cd binnenkwam met de muziekkeuze van de Boeddhist: 4.33 minuten stilte! Dat hebben we ook zo laten 'horen'. Vooraf vond ik dat wel spannend. Zelf ken ik de stilte wel van bijvoorbeeld Taizé, maar die ervaring had lang niet iedere aanwezige. Maar je kon een speld horen vallen, heel bijzonder!'

Een andere bijzonder moment was het loflied op Allah, gezongen door de imam van de moskee in Enkhuizen, samen met zes jonge mannen die met hem meegekomen waren. 'Dat was vooraf niet afgesproken en dus voor ons allemaal een verrassing. En wat voor een. Het klonk prachtig door onze kerk!'

Een ding blijft Tine het meest bij: wat zijn er veel raakvlakken. Hoe verschillend de uitwerking per religie ook is, het gaat om hetzelfde: zingeving. Het doel van de middag was vrede en verbintenis uitstralen. Dat is ruimschoots gelukt. Op de vraag of er nog een vervolg komt, blijft Tine eerst even stil. 'Weet je wat het is... dan ben ik tachtig!', zegt ze zacht. Een respectabele leeftijd. Maar als het even kan...

Irene Versnel

'Luthers tot de laatste snik' en het belang van stilte

Een dubbelportret van de predikanten Akerboom en Hallewas

De kerkdiensten waarmee ze hun emeritaat markeerden waren, hoe luthers ook, zeer verschillend. Hij werd midden in de oorlog geboren en zij is een babyboomer. Maar kerkelijk gezien zijn zij wel degelijk generatiegenoten. Haar (zang)stem, temperament en de enorme inzet waarmee ze steeds opnieuw mensen inspireerde, zijn uit duizenden te herkennen en hij heeft de reputatie van de bedachtzame geleerde, die de Kerk opnieuw leerde nadenken over de betekenis van de zegen. Allebei zijn ze luthers tot in hun poriën. Ze werden actief in de lutherse kerk van na de Tweede Wereldoorlog, die zowel in Nederland als wereldwijd volop in beweging was. Ze kennen elkaar sinds ze beiden actief werden in de Nederlands Lutherse Jeugdbond. Vanaf de jaren zeventig waren ze gemeentepredikant en waren ze geruime tijd lid van de lutherse synode. Dit jaar gingen ze met emeritaat. Helemaal stoppen met het kerkewerk, dat zullen ze nog niet. Toch is het nu tijd voor een dubbelportret Perla Akerboom en Eddy Hallewas.

Inparkeren

Als ik mijn auto(otje) probeer in te parkeren voor het huis in de sjeike Nijmeegse straat waar Perla Akerboom woont, zie ik dat ze me staat op te wachten. Ze ziet mijn geploeter achter het stuur, steekt de straat over en zegt resoluut: 'Laat mij maar even!' Een tikje beschaamd, maar eerlijk gezegd ook opgelucht overhandig ik haar de sleutel. In één strakke beweging manoeuvreert mijn collega de auto keurig in de - overigens zeer ruime- parkeerplek. Een routinée, deze dominee. Dat blijkt maar weer.

Binnen wordt er thee gezet, wordt de poes vriendelijk maar beslist tot stilte

gemaand - en, als dat niet werkt, omgekocht met kattensnoep. De knop van het opname apparaat gaat aan en de eerste vraag wordt afgevuurd.

Luthers zijn

'Luthers zijn is een vrolijk geloof hebben. En ik heb het altijd gevoeld als een brug tussen rooms-katholicisme en calvinisme. De Nederlandse lutheranen zijn duidelijk beïnvloed door het calvinisme, maar dat zijn de Nederlandse katholieken ook, zeker die boven de grote rivieren en in het Westen. Maar het aardige van het luthers zijn- en daarom roep ik altijd dat ik luthers zal zijn tot mijn laatste snik - is, dat je toch iets toevoegt aan

het protestantse palet. Dat wordt natuurlijk minder naarmate er minder mensen zijn die dat als iets speciaals voelen. Het gaat dan vooral om beleving en spiritualiteit. Waarom je als je binnenkomt niet je handtas op de altaartafel zet. Dus de manier waarop je met de sacramentalia omgaat en met een kerkgebouw. Als het niet in gebruik is, is het geen heilig gebouw, maar het is ook geen zaal! En misschien is dat niet per se luthers, maar ik heb geleerd dat iedereen waardevol is. Luthers daaraan is, dat het gaat om de mens die rechtvaardig en onvolkomen tegenover God staat. *Simul iustus ac peccator*. Je mag er zijn. Dat is voor mij persoonlijk altijd heel bevrijdend geweest. Als ik dacht: 'ik red dit niet, dan dacht ik ook meteen: maar ik geloof dat het ook niet zo erg is...'

Pionierster

De Evangelisch-Lutherse kerk in Nederland kende reeds in de jaren twintig vrouwenordinatie maar het was voor vrouwelijke predikanten niet gemakkelijk om als gemeentepredikante aan de slag te gaan. 'Toen ik ermee begon, was het toch een mannenberoep. Er waren wel vrouwelijk predikanten in de gemeente, maar dat waren bijna altijd ongehuwde dames of vrouwen die, nadat de kinderen groter waren, het ambt oppakten. Als babyboomster ging ik in 1966 studeren in een lichte theologiestudenten van half jongens en meiden. Allemaal jonge mensen, dus niet, zoals tegenwoordig vaak, als tweede studie op latere leeftijd. Midden jaren zeventig wilde ik aan de slag in de gemeente, getrouwd met Dick Akerboom, rooms-katholiek theoloog. Tijdens het tweede gesprek

met de gemeente die toen een beroep op me uitbracht, Haarlem, heb ik wel gezegd: mijn man en ik willen graag kinderen, hoe gaan we dat doen? Je moet weten: er was nog helemaal niets geregeld, aan zwangerschapsverlof en dergelijke. Twee weken later moest ik, tot mijn eigen verrassing, vertellen dat ik daadwerkelijk zwanger bleek te zijn. Ik dacht toen ik met hangende pootjes weer op gesprek ging: nou gaat het vast niet door. Maar ze riepen meteen: Leuk, gefeliciteerd! Maar ja, ik heb wel zelf een oplossing gezocht. Toen ben ik wel geordineerd, door dominee Bleij. Hij zei: je hebt een beroep, dus we kunnen ordenen. Op Eerste Advent, 1976, ben ik geordineerd. Een tijd nadat Femke geboren was, ben ik aan de slag gegaan, in april 1977. Ik zat toen ook in de synode en heb aangekaart dat het voor vrouwen moeilijker was dan voor mannelijke collega's. Toen is er een regeling gekomen. Ook is er een weduwnaarspensioen gekomen voor de mannen van overleden vrouwelijke predikanten.' Akerboom heeft veel pionierswerk moeten verrichten, gewoon, door het werk te doen, ook onder mensen die daar eerst best moeite mee hadden. 'Want je kunt wel vinden, dat een vrouw predikant moet kunnen worden. Maar als ze het dan eenmaal is, wordt pas ervaren dat het ook punten met zich meebrengt waarover niemand nog heeft nagedacht.'

Er zijn volgens haar wel meer thema's waarin de lutheranen kozen voor de wegen van de geleidelijkheid, waarin men, net als in de eredienst, eerst maar eens dééd, voordat men alles doordacht had. Zo betekende het toelaten van kinderen aan het Heilig Avondmaal, dat de eis dat mensen eerst belijdenis hadden gedaan, verviel.

Theater

Het zal niemand ontgaan zijn, dat een van Akerbooms passies de muziek is, vooral zang. 'Dat begon al in de tijd dat ik veel toneel speelde en toegelaten werd tot het kinderkoor van de Nederlandse Opera. Het heeft me geleerd hoe ik me moet bewegen in een ruimte, hoe ik me kan verplaatsen in een andere persoon en hoe ik een tekst kan uitdragen.' Je moet durven te zijn. Je hoeft niet schuw te zijn. Een luthers aspect

Foto: Henk Baron

daaraan is, dat lutheranen vroeger al naar het toneel mochten, waar andere protestanten geacht werden het theater te mijden. 'De lutherse wezen in Amsterdam hadden kaartjes voor de Stadsschouwburg, ze mochten toneelstukken gaan zien. Dat hoorde bij hun opvoeding. Ook aan andere dingen is bij lutheranen te merken dat hen ook in de kerk geleerd is, dat ze er mogen zijn: lol hebben in dingen, ergens de humor van inzien. Daar hangt toch wel sterk het kaartje aan van 'er mogen zijn'. Zo werkt volgens haar de rechtvaardiging en het lutherse vrijheidsbegrip ook in dit soort dingen van het leven door: 'je mag steeds opnieuw beginnen'.

Samen op weg

Al voor ze predikant werd, was Perla Akerboom betrokken bij het bestuur van de kerk. Dit jaar is ze veertig jaar onafgebroken actief in de lutherse synode. Ze was van meet af aan van nabij betrokken bij het Samen op Weg-proces. Het is bekend, dat ze kritisch was en is over de totstandkoming van de Protestantse Kerk in Nederland en de Lutherse kerk met veel pijn in het hart opgaf. 'Mooi eraan is, dat je elkaar de ruimte kunt geven om het geloof te beleven op je eigen manier. Zo kun je elkaar steeds naderbij komen. Maar ik merk vaak dat ervan geworden is, dat iedereen

vecht voor zijn eigen plekje. Ik heb altijd gezegd: voor je carrière moet je niet in de kerk gaan werken. Als mensen niet in collegialiteit naar een weg zoeken, maar de baas gaan spelen over anderen, gaat het mis. Dan ga je op de vierkante millimeter zoeken naar regeltjes. Dat heeft niets meer te maken met de inhoud van kerk zijn. Natuurlijk moet er wel een organisatie zijn, maar die organisatie moet voortdurend in beweging zijn. Zodra de boel verstart, ben je je doel voorbijgeschoten. Natuurlijk gebeuren er heel goede dingen in de Protestantse Kerk, maar het is meer en meer een organisatie als alle andere geworden, waarin het bestuur en de functionarissen domineren. Terwijl de kerk voor mij altijd iets was waar ik inspiratie uit putte. Dat blijft dus altijd de vraag: is het nog inspirerend.'

Plussen en minnen

Terugkijkend kan Akerboom wel een vergelijking maken tussen de kerk 'toen' en 'nu'. 'Allereerst was er meer contact tussen oudere en beginnende predikanten. Zo leerde je als jongere van de ervaringen van de oudere predikanten. En oudere predikanten konden iets van hun frustraties kwijt aan de jongeren. De generaties vulden elkaar meer aan. Maar tegenwoordig is er het grote voordeel van de moderne communicatiemiddelen

en zijn de zaken financieel veel beter geregeld.' Een zorg die Akerboom heeft, is, dat de kerk teveel naar binnen gericht is en zich te weinig met de inhoud en te veel met financiële zaken bezig houdt, door de zorgen om het voortbestaan. 'Ik mis de spiritualiteit en de solidariteit in de kerk van vandaag. Er lijkt minder oog te zijn voor de kleine gemeenten, door de schaalvergroting. En tegelijkertijd: hoe zorgen we ervoor dat we de hele kerk in het oog houden? Houden we elkaar nog op de hoogte, zorgen we er nog voor dat er een band blijft tussen de verschillende lutherse gemeenten? De kerk mag niet versmallen tot de plaatselijke gemeente.'

Al geruime tijd is Ds. Akerboom voorzitter van de Luther stichting, de Nederlandse tak van de Martin Luther Bund. Daarom weet ze hoe waardevol het is, als gemeenten hun blik naar buiten richten, hoe klein ze ook zijn. Volgens haar kunnen we veel leren van de kleine Lutherse diasporagemeenten in Oost-Europa. We moeten vooral inzien wat mensen voor elkaar kunnen betekenen. Gemeente zijn is omzien naar elkaar. Mensen komen

naar de kerk om zich op te laden. Dat valt juist in die kleine gemeenten te beleven. Dan wordt het des te belangrijker je te realiseren, dat de Kerk meer is dan die paar mensen die je op zondag ziet. Ook die paar mensen behoren tot het lichaam van Christus. En door de liturgische vormgeving ben je verbonden met de hele wereldkerk.'

Het besef dat de kerk niet ophoudt bij de grens moeten de lutheranen veel meer de Protestantse Kerk inbrengen. We moeten ons ook uitspreken over de thema's uit de Lutherse Wereldfederatie en uit de oecumene.'

Droom

Volgens Akerboom zijn we te weinig met de Heilige Geest bezig. 'We zouden ons meer moeten afvragen wie wij zijn als mens en medemens en hoe we ons kunnen laten inspireren door de Heilige Geest. Niet in de zin van Pinkstergemeenten, maar in de zin van de Geest die mensen visie geeft. Er is geen visie. Ik heb nog altijd een droom dat de kerk middenin de buurt staat en daar mensen bijeenbrengt. Ook om met elkaar aan de koffie te gaan, hoor, niets hoogdra-

vends. Maar er mag iets meer van de feestelijke stoet in ons varen. We zijn vaak zo stijf!'

Ontroerend vond Akerboom dat collega Hallewas in de dienst rond zijn emeritaat de instellingswoorden zong. Hoe ingetogen hij dat deed. 'Dat is ook typisch luthers, dat je kunt zingen wat je niet kunt zeggen en dat je beseft dat er heel veel kan gebeuren in de stilte en in het gebed. Als westerlingen blijven we vaak nog teveel in ons hoofd. We zijn altijd maar aan het praten. Maar we mogen elkaar best eens aanraken, elkaar de handen opleggen. Daarin moeten we niet schuw zijn. Het kan een hoop ontspanning geven, bijvoorbeeld bij kwetsbare mensen zoals daklozen. Je bent zo iemand dan heel nabij. Je moet de Geest ook willen toelaten en het gewoon maar doen. Ach, misschien heb ik dat wel een beetje geërfd van mijn vrome Hersteld-Lutherse grootmoeder. De herstelden waren liturgisch en diaconaal reuze sterk.'

Akerboom onderhield niet alleen lutherse internationale contacten. Ze zette zich ook in voor de herdenking van de bevrijding van Nijmegen en de veteranen die daarvoor jaarlijks naar de stad kwamen en komen. 'Het was zoeken naar goede vormen, want de bevrijding van Nijmegen heeft een enorme rouwrand, door de bombardementen die vele burgerslachtoffers hebben gemaakt.' Akerboom probeerde verbindingen te leggen door er ook jongeren bij te betrekken en door de voormalige vijanden met elkaar in contact te brengen. 'Want', zegt zij, 'ook veel Duitse veteranen zijn geknakt door de oorlog.' Ze organiseerde jarenlang de kerkdienst, waarin symbolen en rituelen helend werkten. Dat merkte ze ook in de diensten die ze samen met Joden en moslims organiseerde.

Een advies?

'Jazeker! Als je iets belangrijk vindt, moet je ervoor gaan!' Haar inzet is ook buiten de kerk niet onopgemerkt gebleven. Ze ontving een lintje en is nu ridder in de orde van Oranje-Nassau.

Erwin de Fouw

Foto: Henk Baron

Eddy Hallewas, emeritus

Dominee Eddy Hallewas komt uit een familie met veel medici. Zijn vader was chirurg en ook veel van zijn broers, zussen en kinderen kozen een medisch beroep. Hij zelf wilde eerst eigenlijk bouwkunde gaan studeren, vanuit zijn interesse voor architectuur. Maar hij koos voor het predikantschap. Zijn interesse voor het esthetische en de bouwkunst is gebleven. Hallewas ziet ook wel overeenkomsten: 'Net als bij een huis gaat het ook in de kerk erom een ruimte te scheppen waar mensen kunnen leven, zich thuis voelen. Daarbij luistert het nauw hoe sfeer, kleur en verhoudingen samenhangen. Het moet een zekere intimiteit hebben.' Zijn toenmalige predikant, ds. Munter, drukte het zo uit: 'Ach, het heeft alle twee met opbouw te maken.'

De sfeer in het ouderlijk huis was open en oecumenisch. Eddy raakte bevriend met kinderen van verschillende kerkelijke gezindte. Eerst woonde het gezin in Tilburg, waar natuurlijk het rooms-katholicisme de boventoon voerde en waar in een Nederlands Hervormde Gemeente gekerkt werd. Daarna verhuisde de familie Hallewas naar Groningen, waar wél een lutherse gemeente was, met als voorganger dominee Munter. Hoewel hij predikanten in die tijd over het algemeen nogal 'duf' vond en op een vervelende manier vroom, had hij veel respect voor deze Groningse predikant. Hij gaf boeiende catechisaties, met aandacht voor de bijbel, kerkgeschiedenis en Luther, zoals natuurlijk zijn Kleine Catechismus. Van daaruit werd hij actief in het luthers jeugdwerk, dat hem sterk gevormd heeft. Hij leerde er de landelijke kerk door kennen.

Predikant

In 1971 werd Hallewas geordineerd, in Weesp. Zijn eerste gemeente was Nijmegen, de gemeente dus waar Perla Akerboom onlangs met emeritaat ging. Hij werkte vervolgens in Haarlem, Rotterdam en Zuid-Limburg en nog twee jaar in algemene dienst.

Ook was hij president van de Evangelisch-Lutherse Kerk en bekleedde hij een groot aantal andere functies in de kerk. Per 1 mei 2011 is hij, op zijn negenenzestigste, met emeritaat gegaan. In Ede, de gemeente waar hij het langst gewerkt heeft. Veertig jaar is hij predikant geweest. Wilde hij die jaren per se vol maken? 'Ach, nee, dat is gewoon zo gelopen', zegt hij. 'Het is allemaal wat opgerekt vanwege het proces van samenwerking dat de lutheranen in Ede waren aangegaan met hervormden en gereformeerden. Het was wenselijk het estafettestokje nog even vast te houden.' Nu het doel van een nauwe

samenwerking niet bereikt is, werd het tijd om 'de paarden te wisselen', aldus Hallewas.

In veertig jaar predikantschap heeft hij vooral de veelzijdigheid van het ambt bijzonder gewaardeerd. 'Toen ik begon, had ik dat zeker niet verwacht. Dat had te maken met mijn beeld van predikanten, waarover ik het net had. Maar naast de prediking, de eredienst, het pastoraat en het bestuurswerk, heb ik de gelegenheid gekregen te studeren, artikelen en boeken te schrijven. En ik heb zelfs kunnen promoveren.'

Pastoraat en zegen

Het motief voor zijn promotieonderzoek kwam al in zijn Nijmeegse jaren op vanuit de praktijk van het pastoraat aan rouwenden. 'Ik ontmoette zowel mensen die jaren lang rouwenden als mensen die na een relatief korte tijd van rouw weer verder konden. Het was voor mij echt een vraag hoe ik er voor die beide groepen kon zijn.' De titel van zijn proefschrift is dan ook: *In de schaduw des doods*. Na de promotie bleef Hallewas zich intensief bezighouden met het pastoraat. Enerzijds omdat pastoraat nu eenmaal een groot bestanddeel van het predikantswerk is, anderzijds omdat hij er altijd op blijven studeren is, zoals ook bleek uit het boek *Zegen vieren*, dat in 1996 uitkwam. Het was een belangrijke bijdrage aan het diepere gesprek over het kerkelijk zegenen van menselijke relaties in een tijd dat er ruimte kwam voor het zegenen van relaties tussen mensen van gelijk geslacht. Maar het toonde ook zijn fascinatie voor de

bijbelse zegen, die altijd gebleven is. Dat bleek ook uit de eredienst bij zijn emeritaat, waarin presidente van de lutherse synode, Susanne Freytag, hem, op zijn verzoek, de handen oplegde. Zoals het begon bij de ordinatie, zo gaat het verder bij zijn emeritaat.

In het pastoraat gaat het volgens Hallewas voor alles om aandacht voor mensen, vanuit een luisterende houding: 'Luisteren is essentieel. Maar we zijn uit onszelf slechte luisteraars. We beginnen al te praten voordat we de ander echt gehoord hebben.' Hallewas herkent zich wel in het beeld van een bedachtzame man. 'Van nature ben ik al tamelijk zwijgzaam, maar ik heb die bedachtzaamheid echt ontwikkeld tijdens mijn predikantschap. Na de kerkdienst sta ik graag eerst een tijdje in de gemeentenzaal naar de interactie tussen mensen te kijken. Je kunt al veel aflezen aan hoe mensen met elkaar omgaan. Daarvoor hoeft je nog geen woord gehoord te hebben.'

Zijn grote voorbeeld in het pastoraat is professor Coert Lindijer. 'Hij heeft mij ontzettend veel geleerd, vooral hoe heilzaam het werkt als je echt op een diepe wijze contact hebt met mensen. Mensen zitten niet in de eerste plaats te wachten op raadgevingen. Ze willen dat er naar hen geluisterd wordt.' Daarom adviseert Hallewas ook om niet te vroeg te spreken of te troosten in het pastoraat. 'Mensen moeten eerst bij hun verdriet komen. Je moet ze de gelegenheid geven te spuien.' Overigens heeft hij ook als predikant ervaren hoe pastoraal de gemeente op haar beurt kan zijn. 'Het is iets heel bijzonders dat je zoveel vertrouwen krijgt van mensen. Je krijgt enorm veel krediet. En daar moet je zorgvuldig mee omgaan. Maar je wordt als predikant absoluut gedragen door de gemeente. Als dat niet zo is, kun je niet functioneren.' Dat was ook te merken bij zijn afscheidsfeest. 'Tijdens het programma op de zaterdag ervoor, dat

me door de gemeente werd aangeboden, was ik ontroerd dat mensen me zo goed hebben leren kennen. Het voelde als een warm bad. Zoveel hartelijkheid. We hebben ook heel veel samen meegemaakt. Momenten van vreugde en verdriet. Er is veel vertrouwen gegroeid.

Waar wederzijds vertrouwen is, hoeft je niet op je hoede te zijn.'

Ook de liefde waarmee mensen zich inzetten voor de kerk is volgens Hallewas een kostbaar goed. Hij roemt de overgave waarmee velen zich vrijwillig inzetten. 'Ook de verknochtheid aan een kerkgebouw, hoe bizar soms ook, is iets moois. Het gaat niet om de stenen. Die kerk, inclusief het gebouw, is een deel van hun leven. Daarom is het moeten afstoten van een kerkgebouw, zoals ik het in Haarlem heb meegemaakt, een soort rouwproces.'

Lutherse accenten

Het pastoraat en het gedrag worden door de gemeente heeft volgens Hallewas alles te maken met het lutherse geloof in de rechtvaardiging. 'Je bent als mens aangewezen op barmhartigheid, van God en van mensen. Je hebt niet alles zelf in de hand en je bent niet perfect. Ik kan mezelf niet rechtvaardigen, maar dat hoeft ook niet. Ik mag er zijn en ondanks mijn fouten kan ik werken. Door dit te beseffen en uit te stralen, functioneert de kerk optimaal.'

Er zijn meer lutherse accenten die Hallewas van onschatbare waarde vindt. Uit de dienst waarin hij afscheid nam, sprak dat heel duidelijk, vooral uit de preek. Daarin onderstreepte hij nog even wat de kerk naar luthers besef is: de gemeenschap van de gelovigen rond Woord en Sacrament. 'Het gaat om dat beeld van Luther: de kerk, dat zijn de schaapjes die horen naar de stem van hun herder. Je kunt van het Woord en, vanuit dat Woord, niet hoog genoeg van de gemeente denken. Daar gebeurt het, aan die gewone mensen wordt het Woord verkondigd en toevertrouwd.' Verder noemt Hallewas het positieve spreken over de schepping als een luthers kernelement, gedacht vanuit de menswording van het Woord. 'De lutherse traditie is zeer waardevol. Ze drukt vooral uit, dat het van

de andere kant, van God komt. We hoeven niet zo expliciet met heiliging bezig te zijn. God doet het en dat is bevrijdend. Enerzijds wordt je als mens altijd weer op de feiten gedrukt, dus ook op de mindere kanten, anderzijds mag je opnieuw beginnen. Dat het van de andere kant komt, dat merk je ook aan de eredienst, met name aan de sacramenten van Doop en Avondmaal. Maar ook de bijna sacrale beleving ervan in de lutherse traditie is van wezenlijk belang. Luthers beleefd praten we in de eredienst niet óver God, maar vooral mét God. Als predikant heb je daarin een priesterlijke verantwoordelijkheid, al delen ook gemeenteleden in dat priesterlijke. Je hebt te maken met een geheim, dat je niet helemaal kunt doorgronden en dat je zeker niet in woorden kunt vatten.' Daarom vindt Hallewas stilte zo belangrijk. 'In de stiltes en de momenten van rust in de eredienst lijkt ogenschijnlijk niet veel te gebeuren. Maar juist dan beleven mensen heel veel, ook samen, vooral tijdens het bidden.'

Groei

In de veertig jaar predikantschap heeft Hallewas ervaren dat hij gegroeid is in het omgaan met de bijbel. 'Er zijn dingen die je beter gaat verstaan, mettertijd.' Het preken was een uitdaging om beeldende taal en exegese met elkaar te verbinden. Een echte geloofscrisis was er al die tijd niet. 'Mensen vroegen me wel eens: geloof je dat nou allemaal zelf? Maar ik heb nooit iets anders hoeven zeggen dan waar ik zelf achter stond, hoewel ook ik altijd ben blijven zoeken. Maar ik heb ook ervaren dat je je als predikant afwisselend moet richten op de twijfelaars en de vaste gelovigen. Zo leren predikant en gemeente van elkaar.'

In zijn eigen ontwikkeling is wel een beweging te zien van een wat ratio-nele naar een meer existentiële benadering.

Missionair?

Van de kerkverlating wordt hij niet wanhopig. 'Als mensen, ook in de kerk, staan we voor bepaalde taken. Die moeten we doen. Maar wij gaan er niet over of dat allemaal slaagt. Natuurlijk zijn er zorgen. Maar als

het mis zou gaan, kunnen mensen de ondergang niet afwenden. Laten we het maar aan God overlaten.' Dat lijkt haaks te staan op de missionaire koers van de Protestantse Kerk. Maar daar heeft hij dan ook niet veel mee op: 'Kijk naar het Jodendom. Dat is niet missionair. Daar herken ik mij meer in dan in het popiejopie-gedoe. Ik geloof niet in de marketing waarmee we in de kerk bezig zijn. Dan ben je alleen met de buitenkant bezig. Terwijl het gaat om het geheim en dat kun je niet uitventen. Vaak is er een houding van 'kijk ons eens'. Maar je moet juist gericht zijn op de ander. Als dat gebeurt, als je daarmee als gemeente aan de slag gaat, gaat er een hele hoop vanzelf. Ik geloof sterk in de kracht van de gemeente, waarin grote woorden als liefde, hoop en saamhorigheid tastbaar worden. En dat kun je niet uitventen. Maar het heeft wel degelijk uitstraling. Daar ben ik van overtuigd.'

Erwin de Fouw

17^e Ontmoetingsdag Melanchton: Geen kerk zonder diaconaat

Een inblik in de Nederlands lutherse diaconie bood de 17^e ontmoetingsdag Melanchton, de rode draad door de dag: De kerk is dienstbaar aan de samenleving en sociale rechtvaardigheid en barmhartigheid zijn hierbij kernwoorden (G. Jeronimus, oud- secretaris protestantse diaconie Haarlem). Diaconie is geen liefdewerk, zo bevestigden ook andere sprekers op de dag, de nadruk ligt op wederkerigheid in de relatie tussen degene die geholpen wordt en de helper: ze zijn gelijkwaardig. De grote stadsdiaconie van de Protestantse Kerk in Haarlem heeft voor de dagelijkse gang van zaken een bureau met betaalde krachten. Diakenen geven signalen over noden, maar ook het sociaal-maatschappelijk werk, advocaten, politie en woningbouwverenigingen doen dat. De algemeen secretaris verwerkt die en verwijst als de kerken niet kunnen helpen. De diaconie is met name voor aanvullende zorg of specifieke noodsituaties. Jeronimus is een man van de praktijk en hij gaf enkele voorbeelden waaruit bleek dat diaconieën bij alle goede wil en dienstbaarheid op moeten passen niet opgelicht te worden door boze lieden. Zulke mensen willen nog wel eens overal aankloppen en om zulk 'shoppen' tegen te gaan, werken de diaconieën in Haarlem nauw samen. Omdat de vraag om hulp groot is hebben de kerken samen met zeventien andere fondsen uit Haarlem een algemene Stichting Fonds Urgente Noden opgericht voor Haarlem en omgeving. De kerken blijven verantwoordelijk voor de eigen diaconie, maar vragen van niet-leden en zaken van urgentie neemt de stichting op zich. De gemeente Haarlem participeert door het bureau en de secretaris te betalen. Alleen aanvragen van instanties over individuen behandelt men. Via email geven de vijf bestuursleden commentaar op de hulpvraag die de secretaris rondzendt. Zijn alle vijf akkoord dan geeft de stichting hulp. Men treedt op als huisuitzetting dreigt of afsluiting van gas en elektra, als er geen eten is of sprake is van medische nood. Ook illegalen worden geholpen als er sprake is van een overmachtsituatie. Jeronimus adviseerde diakenen nooit alleen besluiten te nemen over zorg, regels te hanteren, maxima in te stellen voor urgente noden, goed samen te werken met instanties en andere diaconieën en altijd door te vragen als iemand aanklopt voor hulp. Naast financiële hulp is het bieden van een luisterend oor van belang.

Vakantiewerk

De Stichting Lutherse Ontspanningsinitiatieven en Activiteiten (SLOA) biedt in nauwe samenwerking met de Protestantse Stichting voor Diaconaat en Vakantiewerk (PSDV) voor lutheranen vakantieweken tegen zeer gereduceerd tarief aan. Lutherse diakenen moeten dus nooit rechtstreeks boeken bij het Vakantiebureau maar via de SLOA. Kost een week in bijvoorbeeld *De Werelt* te Lunteren € 900, degene die via zijn of haar lutherse diaconie bij de SLOA boekt betaalt slechts een eigen bijdrage van € 175 + € 12 voor een annuleringsverzekering. Daarbij krijgt men dan ook nog twee bonnen voor uitstapjes die men in zo'n week extra organiseert. Alleen voor luxe vakanties gelden extra toeslagen. De afspraak is dat de plaatselijke diaconie - die hiervoor alleen lutheranen, gastleden of anderen die bij de lutherse kerk ter

locatie zorgt. Spreker en penningmeester van de SLOA de heer Ritman deed een beroep op de lutheranen om zich als vrijwilliger bij deze weken te melden. Van hen wordt empathie verwacht, enige hulp bij zorg en recreatie, wandelen en fietsen met gasten.

Amsterdams diaconaat

Ter inleiding las de voorzitter van de Stichting Melanchton, Robert de Vos, een stuk van Luther waarin hij zegt dat bidden voor het dagelijks brood tevens een actieprogramma is. Iedereen heeft recht op dagelijks brood. Hanne Wilzing en Sofia Nap van de diaconie van de Amsterdamse lutherse kerk vertelden over het Amsterdamse beleidsplan voor de komende jaren 'Wij blijven appelboompjes planten'. Deze diaconie beschikt over een fors kapitaal. Dat moet worden beheerd, maar men wil er vooral diaconaat mee verzorgen. In beelden kwamen de activiteiten langs: vakantiewerk, kerstattentives bezorgen, drugspastoraat in oecumenisch verband, een programma over duurzaamheid (water) met basisscholen, zorg voor illegalen via een 'Wereldhuis' waar mensen kunnen eten, praten en

plaatsse zijn betrokken opgeeft - voor het vervoer van en naar de vakantie-

internetten, open diaconale maaltijden voor de buurt, samenwerking met de lutherse kerk van Warschau en recent een stille inloop naar aanleiding van de ramp in Japan. Met de lutherse kerk in Japan was meteen contact per email. Men bad samen en kwam tot spontane hulpacties, waarbij de lutherse verbondenheid wereldwijd goed werd gevoeld. Bij een GGZ-loop doen drie teams van de Amsterdamse lutheranen mee: het logo met de zwaan op hun t-shirts. Dhr. Wilzing beklemtoonde dat kleine gemeenten eenzelfde diaconale betrokkenheid kunnen uitstralen door soortgelijke energie te steken in één of twee projecten. Het gaat om de betrokkenheid bij mensen.

Sofia Nap, die zichzelf met haar achtergrond van maatschappelijk werker en theologe, als een diacones nieuwe stijl ziet, vertelde over het project 'Kopje thee +' van de Amsterdamse diaconie. De doelen zijn aandacht te geven aan mensen, te helpen waar geen helper is en mensen te verbinden. In tijden van bezuinigingen heeft de diaconie als het ware nieuwe kansen, al blijft samenwerking met reguliere instanties van belang. Ze

bezoeken mensen, ook zogenaamde zorgmijders, helpen bij het contact leggen met maatschappelijke organisaties en brengen buurtbewoners met elkaar in contact. Een keer per maand vieren ze een eredienst met de buurtbewoners want het werk vindt daar zijn inspiratie.

Zwols kopje koffie

In Zwolle gaat de diaconie uit van een kopje koffie. Ds. L.P. Miedema, diaconaal predikant aldaar, hield een lezing over het thema 'Kopje koffie, tussen aandacht en zorg'. In Duitsland leerde hij dat Luther steeds de verkondiging van het Woord centraal stelt en van daaruit het diaconaat heel praktisch invult, terwijl andere kerken vaak vooral praktijkgericht zijn. Luther wil in het diaconaat steeds de verbinding met het Woord zien. Dr. Miedema stelde diakenen voor de immigrantenkerken op te zoeken. Deze kerken kennen de noden vaak beter dan de oorspronkelijke kerken en ze gaan er heel praktisch mee om. Dat contact verloopt niet altijd vlot. Veel aandacht geven is noodzakelijk en men dient niet binnen te komen met opgerolde mou-

wen. In Zwolle bestaat een 'Adoptiegroep': mensen met of zonder uitkering die met weinig middelen moeten rondkomen nodigen politici uit om bij hen thuis te komen. Ze kunnen dan zien wat armoede in de praktijk betekent. Er ontstaat zo een verbond tegen armoede, waarbij iedereen zich af kan vragen: wat doe ik tegen de armoede. Dit initiatief gebeurt samen met woningcorporaties, de voedselbank en de sociale dienst. Verder is er inloophuis De Bres, waar iedereen bij een kopje koffie aandacht krijgt. Mensen kunnen hier een bres slaan in armoede en eenzaamheid. Miedema constateert dat de verschillende groepen in de samenleving niet meer weten hoe anderen leven. Door aandacht en eerbied voor elkaar kan dat worden verholpen. Maar bovenal acht hij 'Andacht' van belang: meditatie en bezinning, want alleen het Woord, zei Luther, brengt mensen tezamen.

Els Boon

De 18e Melanchtondag zal gehouden worden op zaterdag, 21 april 2012

Een onverwachte ontmoeting

In de afgelopen meivakantie waren mijn man en ik op vakantie in Italië, in Venetië om precies te zijn. We gingen met de Vaporetto (een waterbus) buitenom naar het hart van Venetië, naar het San Marco plein. Omdat we niet rechtstreeks gingen, voeren we over de Lagune, het buitenwater. Ineens werd het stil en werd duidelijk dat de motor van de boot was uitgevallen. We dobberden stuurloos op het grote wateroppervlak. De kapitein van het schip was druk gebarend bezig om de

motor weer te starten. We konden zijn opgewonden Italiaanse kracht- termen wel horen maar gelukkig niet verstaan. Alle drukte ten spijt – de motor gaf geen krimp meer. En als een boot zonder motorkracht op het water dobbert, wordt het een speelbal van de stromingen...

Gelukkig kwam een andere Vaporetto ons na enige tijd te hulp. We werden aan elkaar vastgemaakt en naar de vaste wal geduwd. De haltes van de Vaporetto zijn een soort drijvende bushokjes die met hoog en laag water

mee kunnen stijgen of dalen. Aan iedere halte hangt aan drie kanten een soort straatnaambord. Na ons avontuur op het water werden wij naar de halte 'Redentore' gebracht. Toen ik die naam zag, kon ik een glimlach niet onderdrukken. Waar je ook bent in, welke omstandigheden dan ook, je kunt blijkbaar niet om 'De Verlosser' heen. De Vaporetto-halte van 'Redentore' (De Verlosser) bracht ons weer aan land en in veiligheid.

Elsa Aarsen-Schiering

Kerk moet aarden in het alledaagse...

'Kirche in der Mitte der Gesellschaft' was het thema van een tweedaagse conferentie in april in Berlijn over diaconaat van de Evangelische Kerk in Duitsland (EKD). Vanuit de Lutherse Diaconie in Amsterdam was algemeen secretaris Hanne Wilzing aanwezig. Een impressie.

Voor conferentieoord 'Schwanewerder' staat een dienstauto geparkeerd met het logo 'Diakonie'. Een indicatie dat kerk en diaconie in Duitsland zich anders tot elkaar verhouden dan in Nederland. In Amsterdam fietsen predikanten, diakenen en gemeenteleden met hetzelfde vlaggetje met logo van onze lutherse gemeenschap rond. Sommigen voeren het zelfs aan hun rollator. In gemeenten van de Protestantse Kerk in Nederland horen kerk en diaconie immers bij elkaar. Ofschoon er zeker ook 'gemeentediaconaat' is, staat in Duitsland 'Diakonie' vooral voor een groot instituut met eigen instellingen voor jeugdzorg, ouderenzorg etc.

Gemeenschapsdiaconie

In het recente denken in Duitsland over diaconie staat het woord 'Gemeinwesendiaconie' centraal. Ik vang dat maar even in het woord 'gemeenschapsdiaconie'. Maar vooral het concept er achter is interessant:

- Als kerk je plek op een nieuwe wijze innemen in de 'sociale ruimte'
- De gerichtheid op vrede en bloei ('Bestes') voor de hele stad (Jeremia 29:7 werd hierbij veelvuldig geciteerd)
- Aarding in het alledaagse, niet denken vanuit aanbod, maar vanuit de vraag
- Een zelfbeeld van kerk en diaconie als acteur naast anderen

- Ontmoeting met 'migranten'
- Kerken als programma van samenwerking en eigen identiteitsontwikkeling
- Verbinding actie en contemplatie

In luthers Amsterdam zetten we onlangs ons beleid voor de periode 2011 tot (Lutherjaar) 2017 op een rijtje. We gaven het nieuwe plan de titel 'We blijven appelboompjes planten' mee. Ik vond het verrassend hoeveel wederzijdse herkenning er was met de diaconale makers in de EKD. Met name wat betreft de gerichtheid op, niet alleen een diaconale kerk, maar een diaconale samenleving.

Ideeën

Een paar 'pluksels' uit deze inspirerende beraadingsdagen geef ik graag door.

**'De toekomst van de kerk is terugkeer in de diaconie.'* Hier werd de katholieke theoloog Alfred Delp geciteerd. Uiteraard vinden zeker diakenen en diaconaal werkers in ons midden dit zonder meer een mooie one-liner. Maar uitdiepend stelt het misschien meer nog dan aan de kerk, die dan geacht wordt zich naar binnen en naar buiten te *ontgrenzen*, een kritische vraag aan ons diaconale werk. Zijn we in staat om nieuwe duurzame verbindingen te leggen met mensen en partners in onze steden en samenleving? Met open handen en luisterend?

**'We doen al ons diaconale werk in onze mooiste ruimten.'* Een ervaring van de kerk in stadsdeel Kreuzberg in Berlijn, waar men het diaconale opvangwerk niet organiseert in aparte bijgebouwen, maar juist in de historische en dus ook kwetsbare kerkgebouwen. Je bouwt dan de spanning in. Ik herinner me de moeite die het kostte om na een optreden van het daklozentheater in de Oude Lutherse Kerk op het Spui een jointrokende deelnemer van de kansel af te praten.

Overigens had men in Kassel juist de ervaring dat ze met hun oude kerk de diaconale doelgroep niet konden bereiken en kochten ze daar een 'Kaufhaus' om daar een 'Nachbarzentrum' in te richten.

***Wat als de arme niet dankbaar is?** Andrea Holm van de Vesperkirche in Ravensburg stelde deze vraag toen ze vertelde over de confrontatie tussen de trouwe 'nette' kerkgangers en de paradijvogels die met de diaconale activiteiten de kerk binnen komen. In het diaconale werk blijkt men ook nieuwe Godservaringen op te doen.

***Meergeneratiehuizen.** Constatering van behoefte aan nieuwe oude vormen van 'Nachbarschaft' en pleidooi voor het opzetten van meergeneratiehuizen en andere 'Heimat'-plekken.

***Wat mis je nu het meest, vroegen we aan migrantenvrouwen. Onze tuin, zeiden ze*,* vertelde een deelnemster uit Berlijn. Ze startten daar vervolgens 'Urban Gardening' en stadslandbouw bij vliegveld Tegel en hebben inmiddels dertig tuintjes. Mooi staaltje van combineren van sociale en ecologische duurzaamheid.

***Du bist so stark wie dein Netz.** Met deze reclameleus van Vodafone leidde Martin Horstmann van het Sociaal-Wetenschappelijk Instituut van de Evangelische Kirche Deutschland (EKD) zijn gedachten in over de kerk als middel voor ontwikkeling van sociaal kapitaal. Door deze bril zie je veel krachtpunten van de kerk: dekkend en fijnmazig netwerk, mogelijkheden voor ontmoeting met anderen, lage kostendrempel, mogelijkheid om je te engageren, infrastructuur (gebouwen, techniek, geld, organisa-

tie), kans om 'civic skills' te ontwikkelen. En over het probleem van veel kerken om vrijwilligers te vinden gesproken; Horstmann onderzocht waarom mensen zich heel vaak niet engageren en vond daarop als één van de verbluffende antwoorden: omdat ik niet gevraagd werd! Hij signaleerde ook dat we in de kerk vaak

hoog grijpen met onze takenpakketten: men moet kunnen besturen, beheren, spreken voor een groep en vergaderen. Cruciale taken als: jassen aannemen bij binnenkomst, begroeten, eten uitdelen en afwassen worden vaak ondergewaardeerd.

***Pastorale diaconie en diaconaal pastoraat** was het pleidooi van Andreas Lob (Katholieke Universiteit Eichstätt). Lob benadrukte het belang 'etwas zu wollen' als kerk, een plan en strategie te hebben en te ondernemen en er op uit te gaan: *'Geht inaus' hat der meister gesagt und nicht 'Setzt euch hin und wartet ob einer kommt'.*

***Vernieuwing van kerk en diaconie gaat over reformatie** zei Johannes Degen (Instituut voor diaconiewetenschappen Wuppertal). Hij plaatste dat in het kader van de Lutherdecade. Een boeiend gezichtspunt. Zou de Lutherdecade naast vieren en gedenken en de vrolijkheid met een wijntje, ook een programma kunnen zijn van diaconale kerkreformatie? En wat zou dan daarbij onze inbreng kunnen zijn als diakenen en diaconale verbanden?

Drempel

Viola Kennert uit Neukölln vatte in haar inleiding enkele Bijbelse woorden van het diaconaat samen: barmhartigheid (Luc. 10: 25 e.v.), wederkerigheid (Mt. 25), dienst aan de wereld (Joh. 6:1 e.v.), protest en het recht van de armen (Ps. 146). In het kader van Handelingen (2 en 6) gebruikte ze ook meerdere keren het woord 'Schwelle'. U kent dit woord wellicht, maar ik kende het niet en

miste even de kern. Steeds je aandachtig luisterende buurman storen wil je ook niet, dus ik liet het even als vraagteken hangen. Een mens moet ook tevreden zijn met wat hij wel begrijpt. Later aan tafel liet ik me door een vriendelijke diakoon uitleggen dat dit woord 'drempel' betekent. Drempeloverschrijdend diaconaat, over grenzen gaan. In lijn van het tijdens de dagen herhaaldelijk geciteerde 'Ich und Du' van Martin Buber. In ontvankelijkheid op zoek naar het geschenk van de ontmoeting met de ander. Toen ik *Schwanenwerder* verliet, na uiteraard een aandenken met ons Amsterdamse lutherse logo (met zwaan) te hebben achtergelaten, ontdekte ik tijdens mijn reis met de 'Eisenbahn' nog dat 'Schwelle' ook voor dwarsligger (biels onder rails) staat. Inderdaad ook een kenmerk van het diaconaat: dwarsliggen. Geaard in het alledaagse, met het oog op de bloei van de stad.

Hanne Wilzing

Dit is de eerste aflevering in een serie over diaconie.

Informatie over diaconie

- Gemeinwesendiaconie: www.gemeinwesen-diaconie.de
- De inleidingen van de conferentie: www.eaberlin.de
- Het beleidsplan 'We blijven appelboompjes planten' van de lutherse diaconie Amsterdam staat op www.diaconie.com (menuknop 'diaconaal kader'). Surf ook even over het logo...
- De titel van het bovengenoemd beleidsplan komt van de aan Luther toegeschreven uitspraak: *'Als ik wist dat morgen de wereld ten onder ging, zou ik toch vandaag nog mijn appelboompje planten'*
- 'Urban Gardening. Über die Rückkehr der Gärten in die Stadt' van Christa Müller (oekom verlag, München)

Spiritualiteit, diaconaat en duurzaamheid

De Evangelisch-Lutherse Gemeente Amsterdam heeft duurzaamheid tot een van haar speerpunten gemaakt voor de komende zeven jaar. Aanhakend bij haar motto 'Onderzoek alles en bewaar het goede' ontwerpt zij in die periode plannen en activiteiten om sociaal, economisch en ecologische duurzaamheid in de gemeente als geheel, bij gemeenteleden en in Amsterdam op allerlei manieren te bevorderen.

Als ondersteuning van dit streven naar duurzaamheid werd dominee Marieke Brouwer de opdracht gegeven een theologische onderbouwing te schrijven. De notitie: 'Niets is van ons' is hiervan het resultaat.

'Niets is van ons'

Psalm 148
1 Halleluja!

Loof de HEER, bewoners van de hemel,
loof hem daar in de hoogten,
2 loof hem, al zijn herauten,
loof hem, heel zijn engelenmacht.

3 Loof hem, zon en maan,
loof hem, heldere sterren,
4 loof hem, hoogste hemelen,
water boven de hoge hemel.

5 Laten zij loven de naam van de HEER:
op zijn bevel zijn zij geschapen,
6 hij gaf hun een plaats voor eeuwig
en altijd,
hij stelde een wet die nooit zal vergaan.

Duurzaamheid

Het bewustzijn in de kerk aangaande milieu en milieuvraagstukken begon in de jaren 70 van de vorige eeuw met de beweging 'Nieuw Levensstijl'. Daarna volgde in de kerken het conciliaire proces, over 'Gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping' (eind jaren 80 van de vorige eeuw). De projectgroep Kerk & Milieu van de Raad van Kerken ging verder met natuur- en milieuvraagstukken en de kerken. De klimaatverandering, de economische en ecologische crises dwingen nu niet alleen de samenleving, het bedrijfsleven en overheden maar ook de kerken om zich intensief

met sociale, economische en ecologische duurzaamheid te verhouden. Ook de evangelisch-lutherse gemeente te Amsterdam heeft duurzaamheid voor de komende jaren hoog in het vaandel staan. Wat verstaan we onder duurzaamheid? De algemene definitie van duurzaamheid luidt:

Duurzame ontwikkeling: 'ontwikkeling die aansluit op de behoeften van het heden zonder het vermogen van toekomstige generatie om in hun eigen behoeften te voorzien in gevaarte brengen', aldus de VN-commissie Brundtland uit 1987.

Inzet is balans in de aandacht voor 'people', 'planet' en 'profit' (of 'prosperity'). Duurzame ontwikkeling steunt op drie pijlers: ecologische, economische en sociale belangen die idealiter met elkaar in evenwicht zijn.

Spiritualiteit

Hoe vanzelfsprekend het ook lijkt dat kerken zich met duurzaamheid bezig houden, toch wil deze notitie wil een theologische onderbouwing en enige spirituele noties aanreiken voor onze inzet voor ecologische en sociale duurzaamheid. Onze inzet en betrokkenheid bij het thema duurzaamheid komt immers mede voort uit onze spiritualiteit, ons geloof. En uit deze spiritualiteit putten we inzicht, bezieling, energie, geduld en volharding die nodig zijn voor een duurzame toekomst: 'Geloofsgemeenschappen voegen aan de inzichten van wetenschap en technologie de perspectieven toe van geloof en waarden, verbeeldingskracht, spirituele motivatie en morele passie, zonder welke onze plannen het eenvoudigweg niet zullen halen'. Al Gore, Amerikaans presidentskandidaat en initiatiefnemer van de film An inconvenient Truth.

Franciscus van Assisi

In de westerse theologie is er over het algemeen weinig aandacht voor natuur en schepping. Franciscus van Assisi en zijn geestverwanten zoals de franciscaanse theoloog en geleerde Bonaventura, (1221-1274) vormen hierop een gelukkige uitzondering en de franciscaanse spiritualiteit kan voor ons nadenken en onze inzet voor duur-

zaamheid een groot voorbeeld zijn. Als geen ander had Franciscus oog en hart voor de schepping die hem omringde. Voor hem getuigde de gehele schepping van de grootheid en overvloedige goedheid van de Schepper, en hij zag in alle levende wezens God weerspiegeld. De schepping openbaart ons God, is zijn visie. Bonaventura schreef. 'Open dus uw ogen, spits de oren van de geest, maak uw lippen los en stel uw hart in, om in alle scep-selen uw God te zien, te horen, te prijzen, te beminnen en te dienen, te verheerlijken en te eren, opdat niet soms de hele aarde tegen u opstaat.' Beroemd is het Zonnelied van Franciscus, het loflied van de schepping aan de Schepper, waarin de mens tussen alle andere geschapen werkelijkheid een plaats inneemt en de lof zingt van zijn Schepper. (zie ook psalm 104) De schepping dwong zijn mateloze verwondering en verrukking af en met groot respect en in grote verbondenheid ging hij om met de natuur, de dieren en de mensen die op zijn pad kwamen.

Sola gratia en sine proprio

Als geen ander was Franciscus ervan doordrongen dat alles genade, gegeven is: wij leven sola gratia, slechts door de goedheid en gunst van God. De franciscaanse spiritualiteit legt er de nadruk op dat alles ons gegeven is, om niet. Dat er een aarde bestaat, een zon, een maan, dat ons hart klopt en wij leven, het is een onbegrijpelijk wonder. Wij hebben dit wonderlijke bestaan, ons lichaam, onze adem gekregen van Degene, die ons in het leven heeft geroepen. Wij mensen, de aarde, de schepping hadden er evengoed niet hoeven zijn. Wij zijn niet uit onszelf, wij zijn door de Ene uit het niet tevoorschijn geroepen. Met andere woorden: het bestaan, ons bestaan en dat van de aarde, de schepping is een geschenk, is genade, is gekregen, tot en met onze adem. Niets is van ons, niets is ons eigendom, (sine proprio) we hebben het te leen, we mogen het gebruiken, er van genieten, en op het eind geven we alles terug, bezit, ons leven, ons lichaam, onze adem. Wie dit ten volle beseft gaat anders in

het leven staan. Je bent, zo besef je, een schepsel onder andere schepsels van God, je voelt je verbonden met de schepping die uit pure liefde is geschapen en ons is gegeven en onze zorg en verantwoordelijkheid is toevertrouwd. In mateloze verwondering en groot respect ga je om met de schepping die niet jouw eigendom is die niet alleen jou maar de hele (toekomstige) mensheid gegeven is. Wij zijn rentmeesters van deze planeet, bezitten die niet.

Psalm 8:

*4 Zie ik de hemel, het werk van uw vingers,
de maan en de sterren door u daar bevestigd,
5 wat is dan de sterveling dat u aan hem denkt,
het mensenkind dat u naar hem omziet?*

*6 U hebt hem bijna een god gemaakt,
hem gekroond met glans en glorie,
7 hem toevertrouwd het werk van uw handen en alles aan zijn voeten gelegd:*

Genesis

Volgens de Schrift is de natuur, de aarde, het universum, al wat bestaat een schepping en niet een toevalligheid of schitterend ongeluk. In het boek Genesis wordt ons in twee scheppingsverhalen verhaald, hoe God de hemel en aarde schiep en alles wat daarbij hoort. Hij zag dat het goed, zeer goed was wat hij had geschapen.

In Genesis 1: 26 schiep God de mens en geeft hem de heerschappij over de schepping:

God zei: 'Laten wij mensen maken die ons evenbeeld zijn, die op ons lijken; zij moeten heerschappij voeren over de vissen van de zee en de vogels van de hemel, over het vee, over de hele aarde en over alles wat daarop rondkruipt.'

In deze passage is de schepping ondergeschikt aan de mens, en heerst de mens over alle andere levende wezens. In Genesis 1: 27 staat te lezen: *God schiep de mens als zijn evenbeeld, als evenbeeld van God schiep hij hem, mannelijk en vrouwelijk schiep hij de mensen. 28 Hij zegende hen en zei tegen hen: 'Wees vruchtbaar en word talrijk, bevolk de aarde en breng haar onder je gezag: heers over de vissen van de zee, over de vogels van de hemel en over alle dieren die op de*

aarde rondkruipen.' Ook in dit vers uit Genesis 1 komt het woord heersen voor. Over dit 'heersen over' denken wij tegenwoordig anders. Men moet echter bedenken dat de mens in die tijd in een geheel andere verhouding tot de natuur stond dan wij. Het leven moest bevochten worden op de natuur, die sterker was dan de mens. Wij leven in een tijd waarin de natuur voor een groot deel beheersbaar is geworden en ondergeschikt is gemaakt aan ons belang.

Deze teksten hebben in de christelijke cultuur nogal eens gefunctioneerd als legitimatie voor het blindelings uitbuiten en uitputten van de natuur voor eigen economisch gewin en welvaart, alsof de mens een grenzeeloos beschikkingsrecht heeft over alle medeschepselen en de natuur.

De volgende passage klinkt echter al heel anders:

Genesis 2:15: *'God, de HEER, bracht de mens dus in de tuin van Eden, om die te bewerken en erover te waken.'* In andere vertalingen worden de laatste woorden vertaald met dienen en bewaren. Hier staat de zorg voor de schepping voorop. De schepping wordt beleefd als een paradijs, een prachtige creatie van God, waar de mens van leeft en die hij moet behoeden.

Deze tijd vraagt om een nieuwe bezinning op deze Bijbelwoorden en op een nieuwe bezinning op christelijk geloof en natuur.

Paradise lost, ecologische duurzaamheid

Door de eeuwen heen is de paradijselijke ongeschonden tuin van de schepping verloren gegaan. De schepping is volgens de Schrift door de zondeval van de mens meegesleurd in het verval. In onze tijd zucht en lijdt de natuur als nooit tevoren. De vervuiling van water, lucht en aarde, de klimaatsverandering, de verwoesting van ecosystemen, het ongebreidelde gebruik van natuurlijke grondstoffen, het onophoudelijk streven naar economische groei, de explosieve groei van de wereldbevolking etc. hebben een kritiek punt bereikt. Er is een omslag een 'beking' nodig in onze manier van denken en omgaan met de aarde, wil er nog een leefbare toekomst zijn voor de gene-

raties na ons en voor deze planeet. Niet alleen de mensen, maar de hele schepping ziet uit naar gerechtigheid, vrede en heil. De hele aarde en wie haar bewonen is bestemd om Gods koninkrijk te zijn.

Ten tijde van het conciliair proces werden nog andere motieven genoemd waarom de gemeente van Christus zich met milieuproblematiek bezig moest houden. Naast het motief van de schepping werden de motieven van het verbond, het verzoeningsmotief, het bevrijdingsmotief en het sabbatsmotief genoemd. Het voert te ver om ook deze motieven uit te werken. Het belangrijkste is het besef dat de gemeente van Christus zich geroepen weet zich in te zetten voor het behoud van de door God ons gegeven schepping. Het streven naar duurzaam denken en doen betekent voor onze gemeente verantwoord, met aandacht, verwondering, respect en zorg omgaan met de schepping, die niet ons bezit is, maar ons in bruikleen is gegeven. Maar als gemeente van Christus willen we niet alleen een bijdrage leveren aan ecologische duurzaamheid, maar wij willen ons ook inzetten voor sociale duurzaamheid.

Sociale duurzaamheid, rechtvaardigheid en diaconie

Sociale duurzaamheid gaat over het creëren en onderhouden van de sociale verhoudingen die de gemeenschap toekomstbestendig maken. Dat wil zeggen: een duurzame samenleving is een samenleving die intern consistent is, waarbij alle mensen nu en in de toekomst kunnen meedoen en niemand buitengesloten wordt. Een samenleving die nieuwe ontwikkelingen kan absorberen en zich kan aanpassen aan zich wijzigende omstandigheden. Kortom: Een veerkrachtige samenleving gekenmerkt door samenhang en solidariteit.

Sociale duurzaamheid is te beschouwen als een moderne variant van het Bijbelse begrip rechtvaardigheid. Gerechtigheid is een grondwoord in de Bijbel. Het is het woord voor Gods houding tegenover mensen en de door Hem bedoelde verhoudingen in de samenleving. Bij gerechtigheid gaat het om een houding en wijze van handelen die gemeenschap stichten en bevorderen,

die recht doet aan ieder mens, met name aan de kwetsbaren, machtelozen en rechtelozen in de samenleving. Diaconie zet zich in voor deze gerechtigheid door metterdaad de kwetsbare naaste nabij en veraf, te dienen en nabij zijn. Zij bekommert zich om wie in de marge van onze maatschappij leven en probeert hen in navolging van Jezus te betrekken bij de samenleving en tot hun recht te laten komen. Dat is immers Jezus' beeld van het Koninkrijk Gods: dat wie buiten de gemeenschap vielen (de lammen, de blinden, melaatsen, geesteszieken, armen, hoeren en tollenaars) weer daarvan deel uit konden maken en tot hun recht konden komen. Onze gemeente wil zich inzetten voor onderlinge samenhang en solidariteit in de samenleving, voor duurzame en durende inzet voor mensen die wegens ras, geslacht of godsdienst gediscrimineerd, geïntimideerd en gemarginaliseerd worden. Onze gemeente wil werken aan verbindingen tussen mensen en bevolkingsgroepen en streven respectvolle en evenwichtige sociale verhoudingen.

Ecologische duurzaamheid

Economische groei en alsmear toeneemende welvaart is het credo van onze westerse economieën. Het is niet langer vanzelfsprekend dat dit in Westerse landen deze groei en welvaart tot in lengte van dagen op hetzelfde hoge peil kunnen worden gehouden of zelf kunnen groeien. Dit komt onder meer door de toenemende schaarste van de natuurlijke hulpbronnen. Hoogleraar Bob Goudzwaard deed al suggesties voor een 'economie van het genoeg.' Het halsstarrig vasthouden aan het economische groeimodel leidt tot fatale gevolgen. Het streven naar duurzaam omgaan met bijvoorbeeld onze natuurlijke hulpbronnen wordt van het grootste belang.

Sociale, economische en ecologische duurzaamheid zijn niet los van elkaar verkrijgbaar maar hangen nauw met elkaar samen.

Psalm 85: 7-14 bezingt het hoe gerechtigheid en vrede, en de heiligheid van de schepping, onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn.

*7 Breng ons weer tot leven,
dan zullen wij ons in u verheugen.
8 Toon ons uw trouw, HEER,*

en geef ons uw hulp.

*9 Ik wil horen wat God ons zegt.
De HEER spreekt woorden van vrede
tegen zijn volk, zijn getrouwen.
Laten zij niet weer vervallen in
dwaasheid!*

*10 Voor wie hem eren is zijn hulp
nabij:
zijn glorie komt wonen in ons land,
11 trouw en waarheid omhelzen elkaar,
recht en vrede begroeten elkaar met
een kus,
12 uit de aarde bloeit de waarheid op,
het recht ziet uit de hemel toe.*

*13 De HEER geeft al het goede:
ons land zal vruchten geven.
14 Het recht gaat voor God uit
en baant voor hem de weg.*

Verandering en bekering

Het inzetten voor ecologische, sociale en economische duurzame ontwikkeling vraagt om een omslag in ons bewustzijn en onze manier van leven. We kunnen niet langer ongebreideld consumeren en produceren zoals we dat gewend waren zonder dat we de toekomst van de volgende generaties in gevaar brengen. De tijd vraagt om een bezinning op in onze levenshouding en levensstijl, en om omkeer, een verandering in ons doen en laten. Bekerung is het Bijbelse woord hiervoor. Door heel de Schrift worden mensen opgeroepen tot bekering van hun tot verderf leidende weg, vrij vertaald: mensen worden tot bezinning geroepen en aangespoord om hun oude (zelf)destructieve manier van leven te verlaten en te zoeken naar een nieuwe manier van leven waarin zij zich verbonden weten met God en de naaste.

Verandering, een zaak van lange adem

Bekering, verandering en vernieuwing zijn nooit gemakkelijk. In onze menselijke natuur en bestaande structuren zitten egoïsme, hebzucht en onverschilligheid en drang tot expansie diep geworteld. Bestaande economische systemen en structuren zijn taai en verandering daarvan is een zaak van lange adem. Hoe de bekering tot duurzaamheid er uit zal gaan zien is voor een groot deel nog een open vraag. Hoopgevend is dat op allerlei maatschappelijke terreinen duurzaamheid als

een nieuwe waarde wordt gezien. In het streven naar duurzaamheid van onze gemeente in Amsterdam wordt al samengewerkt met andere initiatieven en bewegingen die zich inzetten voor duurzaamheid, denk aan 'Retourtje Water', het 'Charter of Compassion', het initiatief van Karen Armstrong. Ook in de toekomst willen we ons laten inspireren door en aansluiting en samenwerking zoeken bij initiatieven en groeperingen die streven naar een duurzame wereld.

Gods scheppende geest

De conclusie is dat de hele aarde is bestemd om Gods koninkrijk te zijn. Dat is een belofte, een uitdaging en een opdracht. Deze beloften kunnen slechts in vervulling gaan als wij de verantwoordelijkheid voor een duurzame wereld op ons nemen, en die als opdracht zien.

We hoeven ons als individu en als gemeente niet door angst en doemdenken te laten verlammen, wetend van Gods Geest die ons gegeven is en die creatieve en inspirerende krachten in mensen vrijmaakt.

Jesaja 32: 15-18:

*15 Zo zal het blijven totdat van boven
een geest over ons wordt uitgegoten.
Dan zal de woestijn een boomgaard
worden,
een boomgaard die is als een woud.
16 Het recht zal zich vestigen in de
woestijn,
gerechtigheid wonen in de boomgaard.
17 Dan zal de gerechtigheid vrede
stichten,
ze brengt rust en vertrouwen voor altijd.
18 Mijn volk zal wonen in een oase
van vrede,
een veilige woonplaats,
een oord van ongestoorde rust.
19 In het woud op de helling suist de
koelte,
beneden in de vlakke strekt de stad
zich uit.
20 Gelukkig zijn jullie
die zaaien langs het water,
die os en ezel in het gareel houden.
32:1*

Marieke Brouwer

Websites:
www.kerkenmilieu.nl
www.cenet.nl

Johan Karel Schendelaar, 1918 - 2011

'Het leven is veel te kort om alles bij te kunnen houden'

Het Noordhollands Dagblad 'kopte' deze zin op 31 januari 2004. Toen was Johan Schendelaar 86! Een mooi boek over 'Lutheranen aan het Marsdiep' was net verschenen. Dat boek was nodig, want in mei van dat jaar zou de Protestantse Kerk in Nederland worden opgericht. De feiten, ruim voorzien van commentaar door Johan Schendelaar, moesten worden vermeld, want het was een bewogen geschiedenis van de lutheranen in Den Helder. Dat was de kerk waar hij jarenlang met hart en ziel bij betrokken was. En die hield in Nederland op te bestaan. Dat deed hem pijn. 'Het is mijn kerk niet meer', vertelde hij de journalist. 'Lutheranen en Calvinisten, dat gaat niet samen, veel te kille boel daar'. Dat kenmerkte hem. Een duidelijke mening. Maar ondertussen toch betrokken en alles nauwlettend in de gaten houdend. Zo kende ik hem ook persoonlijk.

Johan Schendelaar overleed op 13 april 2011. De laatste maanden van zijn leven was hij vaak in het ziekenhuis. Daar kwam ik hem tegen in mijn functie van geestelijk verzorger. En wat bleek na een kerkdienst: die geestelijk verzorger was ook nog luthers. Dat leverde lange en boeiende gesprekken op. Ik kende hem ook uit het blad ELK. Daarin las ik regelmatig als jonge student zijn 'stukjes', die meestal op de laatste bladzijde stonden. JKS, stond er onder. 'Dan bent u dus JKS!' Dat vond hij een slimme conclusie van mij. 'Die diensten in het ziekenhuis lijken verdacht veel op een lutherse eredienst', vond hij. Dat klopte. 'Jammer, dat zou ik wel eerder hebben willen weten, nu maakt het niet meer uit, want ik moet afscheid nemen van mijn vrouw, van mijn huis en het liefst eigenlijk ook van het leven, want het is mooi geweest.' Dat laatste stuk was niet makkelijk. Hij vergat steeds meer. Dat vond hij erg, maar relativeerde het ook met veel humor: 'Ik ben het gelukkig straks allemaal toch weer vergeten', vertelde hij na

een vervelende mededeling over wachttijden voor een verzorgingshuis.

Op de afdeling Sociaal Pedagogisch Werk was hij veel te vinden. Blade-rend in fotoboeken over Den Helder. De stad waar hij als 17-jarige jongen zijn loopbaan begon bij de gemeentesecretarie en waar hij uiteindelijk als hoofd van de afdeling stadsontwikkeling die loopbaan in 1981 beëindigde. Naast zijn werk schreef hij veel. Ik heb op mijn bureau een door hemzelf geschreven Curriculum Vitae. Niet te geloven. Publicaties over archeologie en natuur van Den Helder. Het laatste leverde hem het erelidmaatschap op van de lokale afdeling van de KNNV, de vereniging voor veldbiologie. En uiteraard publicaties op theologisch gebied. Meestal gerelateerd aan de lutherse kerk.

Zijn (privé)leven bestond eigenlijk uit twee delen, vertelde zoon Hans. Voor en na het ongeluk in 1982. Daarbij verloor hij zijn toenmalige vrouw, Cornelia. Later hertrouwde hij met Hetty. Een nieuwe tijd brak aan. Voor hem, zijn vrouw en het nieuw samengestelde gezin. Met alle moeilijkheden en vreugden die daarbij hoorden. Uiteindelijk heeft hij – naast een uitgewerkte liturgie voor zijn uitvaart – ook bijna de preek voor zijn eigen uitvaart geschreven. Ik heb tijdens de Dankdienst voor zijn leven, goed bezocht door vele lutheranen uit het hele land in 'zijn' kerk aan de Wezenstraat, ruim geciteerd uit 'Witte Zwanen' ('leer en leesboek' voor onderweg, Arnhem 1985). Want daarin stonden hoofdstukken van zijn hand die ik goed kon gebruiken, want troostrijk voor de voorganger die nu op de plek stond waar hij zelf zo vaak als voorganger heeft gestaan: 'De preek maakt niet in haar eentje de verkondiging van het Woord uit: het héle woorddeel is prediking, zoals de schriftlezingen, de geloofsbelijdenis (eigenlijk een hymne), de liederen. (...) Een dienst staat of valt dus niet met de preek (...), maar is wel een waagstuk. Een preek is ook een vlees-

wording van het Woord Gods. Dat is niet gering'. 'Muziek is ook verkondiging. (...) En elk gemeentelid dat zijn of haar mond opendoet voor de samenzang hetzij voor de samenzang, hetzij in een koor, staat evenzo in het predikambt. Muziek is lofprijzing en verkondiging, een helpster van de Heilige Geest; waar woorden tekort schieten, kan zij verder klinken: Musica Sacra!'

En zo hebben wij hem – in Helderse Marinetermen – 'afgeduwd'. Op Witte Donderdag (Geen zwart, liefst wit, stond in zijn aantekeningen voor de uitvaart...). In een dienst vol zang. Het laatste lied was uit het ELG, gezang 218 'U heb ik har-t'lijk lief, o Heer. Ik smee om wat ik het meest begeer: uw bijzijn en uw zegen.' Buiten scheen de zon, op de begraafplaats zongen de vogels, klonk het Avondgebed en de Zegen. Iedereen heeft hem toegedekt met duinzand.

Gert Scholten

Aart Menke van der Meij, 1934 - 2011

Bij binnenkomst in de Petruskerk, hartje Woerden, was er gelegenheid afscheid te nemen van Aart Menke van der Meij, lopend langs het koor, de plek waar hij zo vaak had gestaan om te doen wat hij zo graag deed: zingen! Niet als 'amateur', nee, als volleerd zanger met een volledige concertopleiding; op latere leeftijd gevolgd, omdat hij dat leuk vond. In een grote la thuis, bij Cees -46 jaar zijn levensgezel- liggen talloze cassettebandjes met (solo)optredens, velen daarvan in lutherse kerken.

Stevig in de hervormde zuil opgegroeid in Breukelen, tweede in een gezin van vijf, was Aart al jong actief voor de kerk. Als leider van een jeugdclub, voor jeugddiensten en in de liturgische vernieuwing, waarmee de gezongen geloofsbelijdenis en het hardop bidden van het Onze Vader een intrede in de dienst deden. Dominee Hans Berkheij die de uitvaartdienst verzorgde herinnert: 'Op kerstmorgen gingen wij met een groep jongeren door het dorp om bij zieken en oude van dagen voor de deur kerstliederen te zingen. Er werd afgesloten in Rusthuis Dina, het toenmalige bejaardenhuis in Breukelen. Daar mochten wij binnen komen en in de gang niet te luid zingen.'

Aart Menke keerde via Den Haag, inmiddels met Cees van der Meij, als marktonderzoeker van het Waterbedrijf Midden-Nederland, terug in de buurt van Breukelen. Op 10 december 1965 gingen ze samenwonen. Die dag vierden ze, toen ze startten in Breukelen en later in Woerden in hun thuis, de Menkemeijborg zoals dat zo mooi op het schildje staat aan hun huis. Het begin was niet eenvoudig, overtuigd van elkaar mochten ze zeker nog niet officieel samen een huishouding voeren. Ze deden het toch. Aart accepteerde homoseksualiteit heel gemakkelijk, had al iets van een status die anders was dan anderen door het zingen. Altijd zette Aart zich met Cees samen in om op een ingetogen manier homoseksualiteit bespreekbaar te maken. Niet vanuit een etalage, maar juist door samen of apart naar een gemeentevening over homoseksualiteit van een kerk in de buurt te gaan. Daar

te luisteren en op enig moment voorzichtig te vragen of de aanwezigen wel eens een homoseksueel gezien hadden of ermee gepraat hadden.. zo kwam menig gesprek op gang.

Een belangrijke tekst voor Aart en Cees zoals gelezen tijdens de dienst was 2 Samuël 1:25-27, het verhaal van Jonatan en David: 'Het verdriet verstikt me, Jonatan, je was mijn broeder, en mijn beste vriend. Jouw liefde was mij dierbaar, meer dan die van vrouwen. Ach, dat de helden moesten vallen, dat jullie, wapens in de strijd van Israël, verloren moesten gaan!'

In hun leven samen genoot Aart van de reizen met Cees. Vele waren het, naar Indonesië op bezoek bij een familielid in de zending, naar Israël, naar Vlieland, in het huisje van Cees' voormalige werkgever in Dalfsen en veel, veel meer. In wisselend gezelschap van Aart's vader, Cees' moeder en later veel met Aart's zus. De zorg voor ouders tot hun overlijden was altijd belangrijk.

Thuis was Aart de kok. Zelfs toen hij in 2009 door keelkanker niet kon eten nam hij de tijd voor de bereiding met altijd verse groenten. Tegen Cees: 'Jij bent de sfeermaker, ik ben de smaakmaker.' Samen, met ruimte voor elkaars eigen invulling, gaven ze vorm aan geloven. De dag eindigde met hardop bidden, om de beurt hardop. Zo wisten ze van elkaar wat hen ten diepste bezig hield.

Totdat ziekte Aart velde, was hij secundus namens de lutheranen in de Nederlandse Zendingsraad. De betrokkenheid bij zending is sinds mensenheugenis. Aart begon meer dan 35 jaar geleden in het zendingsteam, onderdeel van het Luthers Genootschap voor in- en uitwendige Zending. Het zendingsteam bezocht gemeenten in het hele land om over projecten te vertellen, Aart zong, en eerst meneer Stoeltie en niet veel later Cees vertelde. Bedoeld om de lutherse zending te ondersteunen door woord en voor de collecte, soms nam het zendingsteam de plek in van de preek. Toen na de vereniging in de Protestantse Kerk in Nederland de Zendingsraad met andere bezetting verder ging, bleef Aart han-

gen. Nog niet zo lang geleden bedachten men daar dat er eigenlijk weer lutheranen in de raad moesten zitten en dat werd Aart, bijgestaan door Coby Aartsen. Toen Aart steeds vaker door ziekte moest afzeggen werd zij primus en hij secundus.

Minstens 25 jaar moet Aart in de redactie van het evangelisch-luthers dagboek zijn krachten hebben bijgedragen. Op het laatst wilde hij wél graag wat spreiding in de toezending van meditatie, alles in één keer werd wat veel. Nauwgezet legde hij bijbel, verzen en teksten naast elkaar en streepte, corrigeerde; de spelling in de Nieuwe Bijbelvertaling consequent doorgevoerd.

Met gebed, als door een wonder, verdween de keelkanker eind 2009. In de herfst van 2010 kreeg Aart weer bericht van kanker, nu in het hoofd. Nog in november werd hij geopereerd, maar vanaf begin april kon hij niet meer van het bed opstaan.

Op Goede Vrijdag vierden hij en Cees het Heilig Avondmaal, luisterden naar de Mattheüs Passion. Zoals dominee Berkheij zei: 'Met God, met muziek, met elkaar, gedragen door de genade van Christus, gezegend door God.' Tweede Paasdag overleed Aart Menke van der Meij. Zijn belijdenis stond op de rouwkaart: 'God heeft ons lief zoals we zijn.'

*Praxedis Bouwman;
met dank aan Hans Berkheij, predikant van de Hervormde Gemeente Woerden die van jongs af aan langs en in het leven van Aart Menke van der Meij heeft gelopen.*

kwartjes

Utrechtse kinderkerk

Ze zijn er weer: kinderen, gelukkig! Een tijdlang waren er nauwelijks kinderen te zien in de evangelisch-lutherse gemeente Utrecht. Sinds alweer behoorlijke tijd bieden we regelmatig kinderkerk aan tijdens de kerkdienst (om de week en op hoogtijdagen, één keer per maand oppas).

Na het zondagsgebed trekken de kinderen met hun kaars naar de gemeentesaal waarin alles voor hun eigen viering is voorbereid. De hele gemeente zingt een lied voor hen tijdens de uittocht. Als er Heilig Avondmaal gevierd wordt, komen ze vóór de uitdeling terug naar de kerk en vieren mee in de grote kring van heel de gemeente. Onze kinderkerk lijkt ongetwijfeld op wat meestal gebeurt: De geloofsverhalen worden verteld, er wordt gesproken, gezongen, geknutseld, gespeeld, gemusciceerd... Wat bijzonder belangrijk bleek: We hebben geen eigen ruimte voor de kinderen, maar kleden een plek nu toch als 'hun' ruimte aan: stelwanden met pinborden, tafels en stoelen in hun maat. Een goed gezamenlijk begin: samen zingen en even

bewegen na het lange stilzitten in de kerk. En evenzo een rustige gezamenlijke afsluiting naar alle creatieve actie.

Obstakels en hoogtepunten

De kinderkerk wordt gepland en geleid door enthousiaste vrijwilligers die door het verschillende aantal kinderen en leeftijden keer op keer voor uitdagingen staan. Plannen voor leeftijden tussen 4 en 12 jaar, voor 2 tot 10 kinderen. Uit de kinderkerk zijn bijzondere activiteiten ontwikkeld, hoogtepunten: een bijzonder project in Advent; paasstokken knutselen met Palmzondag; paaseieren zoeken na de dienst met Pasen; een uitstapje met kinderen en hun ouders in de zomer; tijdens het jaarlijks gemeentefeest (zondag voor Hervormingsdag) een bijzonder kinderprogramma, maar ook programma's 'voor alle leeftijden'. Een mooi voorbeeld voor het laatstgenoemde was afgelopen jaar ons 'Oudhollands' spelletjesuur. Van 6 tot 88 jaar enthousiast samen aan de sjoelbak...!

Uitstapje

Op de laatste zondag voor de zomer-

vakantie nodigen we de ouders en hun kinderen uit voor een gezamenlijk uitstapje. Het hele kinderkerkteam is uiteraard ook erbij. Soms beginnen we met een kinderkerk (als ons doel niet te ver weg is), soms gaan we meteen op stap. We plannen steeds een mix van gezellig genieten (samen lunchen, een ijsje...) en boeiende informatie (we zoeken naar voor kinderen interessante musea die speciale kinderrondleidingen aanbieden). Vaak vinden we een tentoonstelling rondom godsdienstige onderwerpen, zo waren we bijvoorbeeld in het Joods museum in Amsterdam. Maar een bijzonder geslaagd doel bleek ook Naturalis in Leiden te zijn.

Help, catechisatie

Een paar kinderen heeft de leeftijd voor catechisatie bereikt. Ze kunnen door de week bijeenkomen, de krachten om naast de kinderkerk een geregelde tienergroep aan te bieden hebben we eigenlijk niet. We zoeken nog naar ideeën.

Christiane Karrer

MLK Wonderland

Het is zaterdag middag in de Maarten Luther Kerk. In de sfeervol verlichte kerkrimte zitten of hurken kinderen van verschillende leeftijden (en hun ouders) rondom de vrije ruimte die er in het midden van de kerk is gemaakt. Dan schetteren er plotseling gevaarlijk klinkende geluiden vanaf het balkon waar iemand vreemde diepe klanken ontlokt aan een bassaxofoon. Er komt antwoord in het snerpand geluid van pianosnaren die met een melkschuimer tegen wil en dank tot klinken worden gebracht. En dan is het voor iedereen te voelen: Er sluipt een leeuw door de zaal, ergens daar, ongezien nog... daagt uit om mee te sluipen, de ruimte te verkennen, - vreemde klanken, beweging, licht en schaduw... Elke maand creëren de danseres Makiko Ito en andere dansers, danseressen en musici in de Maarten Luther Kerk een

sfeer van veilige (heilige?) spanning, die kinderen grenzen doet voelen en overschrijden en beweging op muziek als prettig doet ervaren. Al doende ontstaat er zo een performance waarin de kinderen (en volwassenen, als zij durven) van toeschouwer alsmat meer worden tot mededansers, performers.

Alsmat vaker nemen ondertussen bezoekers uit de hele wijk en daarbuiten na een eerste kennismaking hun kleine vriendjes (en bijbehorende ouders) mee voor een moment van ontmoeting met het geheim van dans en muziek en stilte op een plek die als kerk door de tijden heen op veel wijzen toegang tot dit geheim heeft weten te bieden. Voor velen is het de eerste keer dat zij een kerk betreden, de betovering van de ruimte ervaren, en kerk waarnemen als een warme plek waar mensen welkom zijn en zonder voorwaarde 'bij elkaar

worden gebracht rondom wat mooi is en het hart raakt, en doet uitreiken boven het alledaagse', zo als de predikant het iedere keer bij het welkom aan het begin van de performances verwoord. 'Dit is één van de vormen en momenten waar en hoe wij kerk zijn...: uitnodigend en open voor een ieder die wil kennismaken'. En dat gebeurt, elke keer weer, bij de gesprekken na de performance. Gesprekken over kinderen en klank en beweging en het geheim van het leven. En ook zo ontstaat kerk. (<http://www.luthersamsterdam.nl/maartenlutherkerk/concertserieMLKb.html>)

Andreas Wöhle

kriskraskort

In **AMSTERDAM** werd Matthias Havinga (vaste organist van de Augustanakerk) per 1 december 2010 benoemd tot organist titularis van het Bätzorgel in de Ronde Lutherse Kerk. Naast een regelmatige concertante bespeling van het orgel is hij hiermee verantwoordelijk geworden voor de organisatie van concerten en het beheer van het orgel. De Ronde Lutherse kerk is een begrip in de orgelwereld, vooral door de beroemde organist Feike Asma (1912-1984) die er vele plaatopnames maakte. Voor kerkdiensten wordt de kerk sinds 1935 niet of nauwelijks meer gebruikt, voor het laatst in april 1995 bij de heropening na de grote brand die de kerk 26 maanden daarvoor in de as had gelegd. De kerk wordt thans gebruikt door een hotelketen, voor concerten, shows, tentoonstellingen en congressen.

De Ronde Lutherse kerk

In **BREDA** werd in april een zogeheten flashmob gehouden. Op YouTube.com ging rond kerst een filmpje rond waar in een winkelcentrum in de USA het Halleluja van Händel werd gezongen. Geïnspireerd werd met jongerengroepen uit verschillende kerken in Breda het Hosanna uit de musical Jesus Christ Superstar ingestudeerd. Op een locatie in de binnenstad -die van te voren geheim was gehouden- werd de uitvoering gegeven als begin van de goede Week.

Er was muziek in **PURMEREND**. In de Taborkerk aldaar was op 22 mei een bijzondere viering: de originele gezongen lutherse mis, met muzikale onderdelen en koralen van Johan Sebastian Bach. Zo werd in de 18^e eeuw de mis gevierd en gezongen. Het was mooi, om juist in het jaar dat men afscheid nam van de lutherse kerk voor de reguliere zondagsvieringen, nu in deze Taborkerk iets van de lutherse erfenis

samen te vieren. Met deze feestelijke viering deed men de naam van de zondag -Cantate!- eer aan. Muzikale medewerking werd verleend door de Cantorij onder leiding van Kirtin Gramlich, instrumentalisten van het Conservatorium Amsterdam, enkele solisten en Harry Hoogenberg (orgel).

In **ARNHEM** is rondom kerk en gemeentelieven een nieuwe organisatie opgebouwd. Er wordt nu gesproken over secties en werkgroepen en minder over 'ambten'. Dat meervoud 'ambten' kenden we toch al niet zo aldus Concordia, Lutheranen kennen het ambt slechts in enkelvoud: 'het openbare ambt van Woord en Sacrament'. Dat splitst zich toe op vieren, liturgie, diaconaat, verkondiging en bediening van de sacramenten. En het is duidelijk dat er een gemeente nodig is om dat 'openbare ambt' hoog te houden; dat de hele gemeente daarvoor nodig is noemen we het 'algemeen priesterschap van alle gelovigen'. In de nieuwe organisatie grijpt men terug op dat inzicht. Samenvattend: de kerkenraad heeft een groot deel van zijn bevoegdheden gedelegeerd aan werkgroepen waardoor meer mensen betrokken zijn bij het reilen en zeilen van de gemeente. Maar er werd niet alleen gebrainstormd in Arnhem, er was ook een gemeente-uitstapje en wel op 21 mei. De tocht ging naar Aalten, in de Achterhoek, onder het motto 'Langs Heilige Huisjes'. Daaronder werd verstaan de Islamitische Gemeenschap waar men gastvrij met koffie etc. werd ontvangen; de Helenakerk met een zeldzame beeltenis van S. Helena en haar zoon de Romeinse keizer Constantijn de Grote en de Synagoge, gebouwd in 1857. Tijdens de Twee Wereldoorlog werd de Synagoge leeggeroofd en gebruikt als opslagplaats. De Thorarollen werden verborgen gehouden. In alle gebouwen werd een rondleiding en een toelichting gegeven.

De jaarlijkse regiodag in de provincie Utrecht werd op 19 juni gehouden in **ZEIST**. Behalve de ontvangende gemeente waren lutheranen uit Utrecht, Amersfoort en Woerden present. De dag werd om 10.30 u. begonnen met een eredienst met als bijzondere muzikale

Lutherkapel Zeist.

omlijsting spel van een violiste en zang van een bariton. Na de dienst werd voor belangstellenden een wandeling georganiseerd met als titel 'Uit en over de natuur'. Het mooiste plekje van Zeist, 'De Vijfprong' werd bezocht. Wie niet mee wilde wandelen kon in de gemeentesaal achterblijven waar een film werd vertoond van het Zeister Genootschap, 'Zeist in de jaren '50, de onverwachte welvaart'. De dag werd afgesloten met koffie en thee.

Luthers **HOORN** ging 28 mei op excursie naar Amsterdam. Daar werden twee totaal verschillende Rooms Katholieke kerken bezocht. De ene was die aan het Begijnhof, waar men werd ontvangen door een lid van de parochie voor een uitleg waarna de kapel bezichtigd kon worden. De andere was de Nicolaaskerk waar met de Capella Nicolai onder leiding van Michael Hedeley een Evensong in Anglicaanse stijl kon worden meegemaakt. Na afloop werd hier door een koorzanger een nadere uitleg gegeven over de vieringen in de Nicolaaskerk.

De Friese Lutheranen, locatie **LEEUWARDEN**, gingen eind mei weer op Lutherreis, dat was niet de eerste keer. De eerste reis maakten ze in 1999 en dit was de 3^e reis. Deze keer werden onder meer de plaatsen Leipzig, Thorgau, Eisleben, Magdeburg en Wittenberg aangedaan. De reis duurde zes dagen en per dag werden twee plaatsen bezocht.

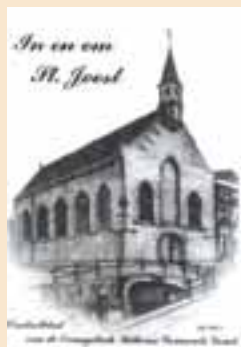
Op 19 maart werd in **EDE** een grote klussendag gehouden. Het was de landelijke klussendag van NL.doet van het Oranjefonds. Deze organisatie zorgt op zo'n dag voor een welkom met ballonnen met het opschrift NL. Doet: slingers, warme koffie en nog veel meer. Ook gekleurde krijtjes horen bij het feestpakket, die zijn voor de jonge aanwezigen van wie de ouders aan het klussen zijn. Er werd geboend, geschuurd, gezeemd, gesopt en opgeruimd in het gemeentecentrum naast de kerk. Kasten werden uitgemest, de radiatoren schoongeborsteld en in de ruimte van de kinderkerk werden nieuwe gordijnen genaaid, veel beter passend bij de nieuwe verf op de muren. Natuurlijk was er regelmatig een pauze waarbij men in het voorjaarszonnetje kon genieten van koffie, thee, heerlijke koek en cake en een goedgevulde soep. De verzorging werd uitgevoerd door vrijwilligers van NL.Doet die als taak hadden de poetssende vrijwilligers te verzorgen. Er was zelfs beschuit met blauwe muisjes, die werden gebracht door een jonge vader met zijn zoontje ter ere van de geboorte van nog een zoontje. Een prachtige dag van veel gezelligheid en veel werk, voor herhaling vatbaar!

In **WEESP** werd in april voor kinderen in de basisschoolleeftijd een bijeenkomst gehouden ter voorbereiding op het avondmaal. Zo staat het in Onderweg: 'We hebben gepraat over symbolen en hun betekenissen. Een gewone rode kaart is gewoon een rode kaart, maar op het sportveld heeft een rode kaart betekenis: je wordt het veld uitgestuurd. Zo geldt het ook voor brood en wijn. Als we in de kerk een stukje brood eten en een slokje wijn drinken, heeft dit een bepaalde betekenis. We verbinden het met het leven van Jezus'. Er werd verder gepraat over wat er allemaal op tafel stond toen Jezus met zijn vrienden een maaltijd hield die herinnerde aan de uittocht uit Egypte. Alles wat er zoal gegeten en gedronken werd vertelde een eigen verhaal. Hoewel er misschien wat meer kinderen hadden kunnen zijn, lijkt zo'n vorm van avondmaalscatechese een goede

manier om kinderen duidelijk te maken wat het avondmaal inhoudt.

Wat uw Kriskraskort-redacteur nog niet eerder is tegengekomen in meer dan 25 jaar gemeenteblaadjes lezen is een vluchtplan voor het kerkgebouw, inclusief plattegrond. In het Kerkblad van **UTRECHT** een uitleg over 'Wat u wel en niet moet doen bij een alarm'. De belangrijkste regel waar iedereen zich aan dient te houden is: Blijf kalm! Wel snel zijn, maar niet gehaast. Niet eerst de jas uit de garderobe halen bijvoorbeeld, daarmee zou men opstoppingen kunnen veroorzaken. Als men eenmaal via één van de uitgangen buiten is aangeland, dan niet blijven stilstaan bij de kerk maar naar een aangegeven verzamelplaats. De ontruiming wordt geleid door de koster, bijgestaan door ontruimingsassistenten. Natuurlijk hoopt men dat zo'n vluchtplan nooit in de praktijk hoeft te worden gebracht, maar het is belangrijk goed voorbereid te zijn mocht het ooit nodig zijn.

Andere praktische berichten uit de Sint-Joostkapel in **GOUDA**. Ergens in een hoekje liggen een paar engelen te verstoffen. Er is een plan gemaakt ze op te knappen en weer een plaats in de omgeving van het orgel te geven. Ook is gebleken dat er behoefte is aan meer kussens in de kerkbanken. Thans zijn alle beschikbare kussens donkergroen, de mogelijkheid wordt onderzocht meer kussens aan te schaffen en dan bij voorkeur wat meer kleurvariatie. Voorts is de kapel opgenomen in een aan groepen aan te bieden wandeltocht van het VVV langs historische, kerkelijke monumenten. Over-

Gouda.

eengekomen is dat in voorkomende gevallen bezoekers attent zullen worden gemaakt op de mogelijkheid van het huren van de kapel voor concerten en van de Lutherzaal voor vergaderingen. Op verzoek van de Raad van Kerken werd meegewerkt aan de voorbereiding van de nacht van de kerken op 24 mei.

Er zijn overigens meer lutherse kerken in den lande die hieraan meewerken en die nacht open zijn.

Twee keer per jaar kent de lutherse liturgie een zondag waarin rozerood de kleur van de zondag is, zowel in de Advent als in de Veertigdagentijd, als de andere zondagen de kleur paars is. Een aantal gemeenten heeft roze antependia, maar ze zijn lang niet in elke gemeente voorhanden. In **STADSKANAAL** nu wel. Een gemeentelid heeft kleden gemaakt voor preekstoel en altaartafel, voor de bijbehorende stola, bladwijzers en rondjes voor de bodem van de collectemandjes. Het altaarkleed is tweezijdig met een voorstelling voor de Adventtijd en voor de Veertigdagentijd.

Rotterdamse Zwaan.

Tot slot in dit zomernummer nog twee uitstapjes: **ROTTERDAM** maakte in juni de jaarlijkse orgelexcursie, dit jaar naar de omgeving van Franeker. Een aantal dorpskerken werd bezocht, men zag het 17^e eeuwse orgel in Dronrijp en ook de kerken van Tzum en Jorwerd werden bezocht.

De gemeenten **HILVERSUM** en **NAARDEN-BUSSUM** gingen samen op stap naar Brabant waar een prachtige toer werd gemaakt met een bezoek aan een klompenmakerij. Uiteraard ontbrak de bekende Brabantse koffietafel niet.

Tjally Everaarts-Bilyam

Vrouwen spraken over: Droom Gods Droom

Iedereen kreeg een vogel, een duif, in een bepaalde kleur. Met die vogel in de hand ontmoetten lutherse vrouwen elkaar begin april in Hilversum voor een studiedag over 'Droom Gods droom' en hun algemene ledenvergadering. De kleur van de vogel bepaalde het groepje waarin over het thema gepraat werd. Wat is jouw droom, wat is jouw droom van een kerk? Dit kun je op verschillende manieren uitleggen, en dat werd dus ook gedaan. Een verhalenvertelster en

een violiste namen de vrouwen vervolgens mee in de magische wereld van verhalen. Sprookjes, sproken???? In de algemene ledenvergadering van de Nederlands Lutherse Vrouwen Bond wordt de zorg om het teruglopend aantal leden geuit. Oorzaak: de gemiddelde leeftijd van de bestaande leden loopt op. Aan het begin worden dan ook overledenen met een kaarsenritueel herdacht. Financieel heeft de NLVB geen zorgen: het Luthers Diakonessenhuis Fonds draagt ieder jaar bij, en

daarnaast zal de contributie verhoogd worden vanaf januari 2012 (een individueel lid betaalt dan € 17,50). Bestuurslid Marianne Starreveld nam afscheid, en inmiddels loopt Elisabeth Huydorff mee in het bestuur. Over hoge leeftijden gesproken: de vrouwenkring van de ELG Leeuwarden bestaat dit jaar 80 jaar. Er komt nog bericht over de viering van dit heuglijke feit.

Uitnodiging

Op zondag 24 juli 2011 neemt de protestantse wijkgemeente Almere Haven en de Evangelisch Lutherse Gemeente Flevoland afscheid van ds. Cornelia Hübner, predikante van beide gemeenten. Zij heeft per 1 september een beroep aangenomen als predikante van de Evangelisch Lutherische Gemeinde Freiburg im Breisgau in Duitsland.

De dienst begint om 14.30 met een viering in de kerkzaal, waarna enkele toespraken volgen. Tijdens de afscheidsreceptie die begint omstreeks 16.00 uur bestaat de gelegenheid om persoonlijk afscheid te nemen van ds. Hübner.

Het afscheid vindt plaats in Oecumenisch Kerkcentrum "Goede Rede", Kerkgracht 60, 1354 AM Almere Haven.

Namens de beide kerkenraden,

Wim van Renselaar (voorzitter WKR Almere Haven)

DirkJan Rozema (voorzitter KR ELG Flevoland)

RSVP uiterlijk 1 juli aan

Mevr. J. Edel-Steinhart, scriba ELG Flevoland

Email: j.edelsteinhart@upcmail.nl

Lutherse Activiteiten in de komende maanden

In de komende maanden zijn er weer verschillende landelijke Lutherse activiteiten in ons land.

Op woensdagavond 29 juni wordt er in Zwolle een natuurexcursie georganiseerd. Onder leiding van bioloog Eddy Weeda wandelen we in de buurt van het Engelse Werk langs de IJssel. Startpunt en vertrek: voor de uitspanning aan het Engelse Werk, om 20.00 uur. Voor het overige zomerprogramma: zie www.elkz.nl.

Van 23 – 30 juli wordt de 61ste Lutherse Werkweek voor Kerkmuziek gehouden in de Zwanenhof in Zenderen. Voor meer informatie en aanmelding kunt u contact opnemen met Ineke van der Veen, 070-3464953.

Op 10 september wordt in de Evangelisch Lutherse kerk in Den Haag een Buurtontbijt & Open Monumentendag gehouden

Op 1 oktober is de presentatie 'Lutheranen in de lage landen'

Geschiedenis van een godsdienstige minderheid.

Een nieuw handboek over de geschiedenis van lutheranen en lutheranisme in Nederland.

Welkom 14:00 uur - 14:30 uur, Presentatie en receptie 14:30 - 17:00 uur

Lutherkerk in Bodegraven viert naamgeving

en: definitieve participatie in de protestante gemeente Bodegraven nabij

Onder grote belangstelling kreeg het kerkgebouw van de ELG in Bodegraven eind mei zijn nieuwe naam, 'Lutherkerk'. Lied, muziek en toespraken omljstten de viering die ook meteen het einde markeerde van een periode van groot en intensief onderhoud aan het lutherse kerkje.

De mix van gasten (hervormd, gereformeerd en luthers) die elkaar goed leken te kennen was wellicht vast een voorschotje op een andere viering in het verschiet: de vorming van de protestantse gemeente Bodegraven (PGB), zoals die per 1 januari 2012 officieel zal zijn.

Wijkgemeente Emmaüs

De kiem voor de ontwikkeling en vorming van deze PGB ontstond snel na het PKN-jaar 2004. Sinds 2006 zijn de drie denominaties verbonden in wijkgemeente Emmaüs. 'Wij stopten al in 2008 met de lutherse diensten, na het vertrek van de lutherse predikant Wim van Beek, maar wilden onze gemeente niet opheffen. We kregen de gerefor-

meerde predikant Zoutman als consultant en hadden gelukkig ook nog uren voor een pastorale benoeming.'

Zowel hervormden als gereformeerden stonden open voor lutherse elementen. Al drie jaar is er maandelijks een luthers-liturgische dienst, afwisselend in de hervormde en gereformeerde kerk en onder hun verantwoordelijkheid. 'Met voorgangers die voorheen ook al op de 'lutherse' lijst stonden én de vier predikanten uit de Emmaüs-gemeente, zegt Noor van der Ploeg, 'Zij zingen bij het kyrie, gloria en groet en soms zelfs de antifoon; het Onze Vader wordt beëindigd met de gezongen doxologie.' Zo wordt op zeer praktische wijze de lutherse traditie dienstbaar gemaakt aan de gehele breedte van de kerk.

Unieke constructie

Per 1 januari 2012 zal de Protestantse Gemeente Bodegraven (PGB) verenigd zijn in twee clusters: wijk 1 en 2 van de hervormde gemeente Bodegraven (gereformeerde bondssignatuur) en de protestantse wijkgemeente Emmaüs bestaande uit wijk 3 van de hervormde gemeente, de gereformeerde kerk en de evangelisch-lutherse gemeente. Elk van die beide clusters beslaat heel Bodegraven. 'Dat is een in Nederland (nog) unieke constructie' zegt Noor van der Ploeg, 'want elke cluster houdt de eigen identiteit. De

clusters opereren geheel zelfstandig en werken alleen samen waar dat kerkordelijk is voorgeschreven. Zoals in de algemene kerkenraad, de colleges van kerkrentmeesters en diakenen. Ook als beide clusters vinden dat samen beter werkt dan alleen, zoals bijvoorbeeld bij de oud-papieractie en in de zendingscommissie, worden handen ineen geslagen.'

De respectievelijke kerkgebouwen blijven in functie; voor eigen erediensten met roulerende voorgangers, maar ook, zoals de Lutherkerk, voor verhuur aan andere groeperingen voor erediensten en culturele doeleinden. Groot was de 'subsidie-aanvraagcapaciteit' van de lutheranen- waarmee bijvoorbeeld het recente groot onderhoud van de Lutherkerk werd gerealiseerd, zodat het gebouw weer in puike staat is.'

Vershil van inzicht blijft er natuurlijk altijd, op grond van traditie, afkomst, of hiërarchische structuur maar daar moet je niet te hard aan trekken, vindt Noor van der Ploeg. Met elkaar zijn we juist zo trots dat het na vijf intensieve jaren van onderzoek, aftasten, moeite doen en vooral hard werken zover, met dit resultaat, kon komen.' De betrokkenen noemen het ook wel 'het wonder van Bodegraven'.

Alma Evenhuis

Op 8 oktober zal de Kerkkorendag van dit jaar worden gehouden in de Lutherse kerk in Nijmegen. Die dag zal een extra feestelijk karakter hebben vanwege het 65-jarig bestaan van de Lutherse Werkgroep voor kerkmuziek.

Op 14 oktober om 16:00 uur is de presentatie van de eenmalige glossy 'Luther' eveneens in de Lutherse kerk in Den Haag.

En dan ook nog op 22 oktober in Den Haag om 20:15 uur een orgelconcert door Aart Bergwerff.

Wilt u actueel graag op de hoogte zijn van wat er waar in Nederland te beleven is, dan kunt u, indien u over Internet beschikt, snel even kijken op: www.la-la.nl.

De Landelijke Agenda van Lutherse Activiteiten wordt daar bijgehouden. Deze website is een goede aanvulling

op de informatie van het Luthers Dagboek, want ook (mail)adressen worden daar zo actueel mogelijk bijgehouden. Adressen en/of mailadressen en/of telefoonnummers willen wel eens veranderen en dat is met het dagboek, wat eens per jaar verschijnt, niet altijd mogelijk.

Heeft u een activiteit? Is het voor u van belang, dat andere lutheranen u kunnen vinden, help dan mee en geef uw naam, functie en zo mogelijk mailadres door per e-mail infolala.dje@gmail.com

Dick Eekel

Na jarenlange afwezigheid is de rubriek officiële mededelingen weer in ere hersteld. De redactie van Elkkwartaal juicht dit toe. De inhoud van de rubriek valt niet onder verantwoordelijkheid van de redactie, maar onder die van de synodale commissie, het dagelijks bestuur van de evangelisch-lutherse synode.

Het werk van de synode

De evangelisch-lutherse synode heeft op 20 en 21 mei haar eerste zitting van de zevende vergadering gehouden. Een vergadering loopt een heel jaar van mei tot mei, waarbinnen een aantal zittingen van de synode plaatsvinden. De synodale commissie, het dagelijks bestuur van de synode, heeft onlangs besloten de vergaderingen van de evangelisch-lutherse synode opnieuw te tellen vanaf de vereniging.

Tijdens de opening in de kapel heeft de lutherse synode dominee Wonno Bleij herdacht, die tot 2005 lid van de synode en van 1975-1984 president van de lutherse synode is geweest. Het mooie weer gaf ons de gelegenheid voor het gebouw een foto van de lutherse synode te maken. Er was ondanks de ook hier en daar moeilijke momenten een sfeer van onderlinge ontmoeting en gesprek.

De vergadering werd technisch voorgezeten door Evert Jonker. Na de blokade die in de synode was ontstaan werd er nu weer constructief gewerkt. Allereerst betuigde de lutherse synode haar instemming met de benoeming van dominee Ilona Fritz tot voorzitter van het Nederlands Luthers Genootschap voor In- en Uitwendige Zending. Het is goed dat nadat de belangrijke functie van de voorzitter die enige tijd vacant is geweest nu weer vervuld is. Met de benoeming van een plaatsvervanger in deze vergadering is ook de afvaardiging van vijf synodeleden en vijf plaatsvervangers naar de generale synode weer compleet. Dat geeft vertrouwen dat deze afvaardiging ook in de toekomst zorgt voor een duidelijke inbreng vanuit de lutherse synode in de generale synode.

Kernelementen

De synode heeft gewerkt aan het formuleren van kernelementen aan de hand waarvan vastgesteld kan worden of een gemeente actief de lutherse traditie uitdraagt. Het benoemen van deze kernelementen is nodig in verband met de aanvragen die gemeenten

kunnen doen bij de Solidariteitskas voor de middelen die bestemd zijn voor gemeenten die de lutherse traditie actief uitdragen. De synode wil enerzijds deze kernelementen zo open mogelijk formuleren zodat de creativiteit van de gemeenten niet beknot wordt. Anderzijds zal de synode wel tot een omschrijving van deze kernelementen moeten komen. Over deze vraag werd in groepen geanimeerd gesproken. De resultaten uit de zes groepen worden gebundeld en aan de werkgroep gegeven die werd ingesteld om dit verder uit te werken. In dit soort gesprekken over wat het betekent de lutherse traditie in deze tijd uit te dragen klopt het hart van het synodewerk.

Werkzaamheden synodale commissie

Een belangrijk onderdeel van de eerste zitting in het nieuwe synodejaar is het verslag van de synodale commissie van de werkzaamheden in het afgelopen jaar. De synode heeft met instemming van dit verslag kennis genomen en het goedgekeurd. De werkgroep die het besluit om de commissie theologie en eredienst te hervormen naar deze tijd heeft eerste gesprekken gevoerd en er verslag van gedaan. Overigens voor wie geïnteresseerd is in het werk van de synode is het nu gelukt de agenda met alle stukken op de website van de Protestantse kerk te zetten (www.pkn.nl, 'bestuur en organisatie', Lutherse synode). Dit zal ook in de toekomst bij elke vergadering gebeuren.

Internationale contacten

De tweede dag stond in het teken van de internationale contacten. Het viel de begeleider Evert Jonker die van hervormde huize is op hoezeer de lutheranen zich vanzelfsprekend met de wereldkerk verbonden weten. Dat ziet u ook terug in Elkkwartaal, waar u regelmatig door verslagen op de hoogte gehouden wordt van ontwikkelingen in deze contacten. De synode kreeg een verslag van de diverse internationale

ontmoetingen van het afgelopen jaar. Het onderhouden van het contact met de Lutherse Wereldfederatie is daarbij een specifieke taak van de lutherse synode. De Lutherse Wereldfederatie is bezig met een traject van het formuleren van de eigen identiteit en de daaruit voortvloeiende strategie en visie. Tegelijkertijd is de Protestantse Kerk begonnen aan een proces op weg naar een nieuwe visienota. Synodeleden zagen hier mogelijkheden hoe de twee processen elkaar zouden kunnen bevruchten. De synode heeft ook regelmatig gasten vanuit haar oecumenische contacten. Dominee Christa Hunzinger was deze keer vanuit de Duitse Nordelbische evangelisch-lutherse kerk bij deze vergadering. Zij is in de Nordelbische evangelisch-lutherische Kirche verantwoordelijk voor het coördineren en onderhouden van de Europese partnerschappen. Omdat ze nieuw is in deze functie was dit haar eerste bezoek aan Nederland. De partnerschap met de lutheranen in Nederland dateert van 1980 en is de oudste Europese partnerschap van haar kerk, zo vertelde ze. De Nordelbische Kirche is ook op weg naar een vereniging met twee kerken uit Oost-Duitsland, Mecklenburg en Pommern. De vereniging is voor Pinksteren 2012 gepland. Ze heeft haar bezoek aan Nederland verbonden met een bezoek van een dienst van de gemeente Rotterdam. De predikant van Rotterdam, Martin van Wijngaarden, is voorzitter van de commissie die vanuit Nederland de contacten met de Nordelbische evangelisch-lutherische Kirche onderhoudt.

Hoewel er nog veel werk op ons wacht, het opstellen van een huishoudelijke regeling en een verkiezingsregeling, en de speerpunten van het beleidsplan die nog verder uitgewerkt moeten worden vormt deze zitting een goed begin.

*Susanne Freytag,
President van de evangelisch-lutherse synode*

Eerste lustrum 'Koninginnezang': een uit de hand gelopen grapje?

Ruim twintig jaar geleden leerde een aantal jongeren elkaar kennen op de lutherse jongerenmuziekdagen. Sommigen van hen kenden elkaar al van de Jeugd-
muziekdagen vanaf 1982 in Hotel de Bosrand in Ede... Na de Jongerenmuziekdagen in het koetshuis van Hoekelum, Kerk-Avezaath en Nunspeet (inmiddels heet het Jongerenmuziekweekend) zongen de jongeren mee met de Lutherse Werkweek voor kerkmuziek in Heeswijk-Dinther. Alles werd georganiseerd door de Lutherse werkgroep voor Kerkmuziek.

Uit al die lutherse muziek-dagen/weekenden/weken is een vaste groep vrienden overgebleven. Maar deze vrienden kregen kinderen, en opvangmogelijkheden bestonden bij de Werkweek voor Kerkmuziek helaas niet. Ook de andere stellen uit onze 'lichting' kregen kinderen, waardoor deelname voor ons allen aan de Werkweek niet meer mogelijk was.

Gezinsmuziekdagen

Vanuit een gemis ontstond (inmiddels al weer) vijf jaar geleden het idee om met deze jonge gezinnen zelf muziek-dagen te organiseren, een soort gezinsmuziekdagen. Muziekdagen zoals die met jeugd, jongeren en werkweek,

maar dan een soort waar baby's/ kinderen ook welkom zijn. De eerste uitvoering viel op Koninginnedag, dus werd het initiatief Koninginnezang gedoopt. Het beviel ons zo goed dat we samen besloten het jaar daarop nog een keer bij elkaar te komen. En

voor we het wisten hadden we dit jaar ons eerste lustrum met bijna zestig deelnemers!

Elk jaar vindt Koninginnezang plaats rond Koninginnedag, zodat we geen concurrenten zijn van de andere muziekdagen. Ook wij werken elke keer met een thema. Zo was het thema dit jaar 'Vieren en vijven'. Uiteraard een woordspeling op ons lustrum. Het

thema wordt uitgewerkt in muzikale werken en biedt prachtige aanknopingspunten voor het kinderprogramma en de maaltijden. Voor overdag hebben we begeleiders/oppassers voor de kinderen geregeld. Zij maken een eigen programma. In het eerste jaar waren onze kinderen nog te klein, maar sinds vorig jaar hebben zij met elkaar ook een aantal liederen ingestudeerd en hebben op hun eigen niveau bijgedragen. Het koor (dit jaar ongeveer veertig volwassenen) staat onder leiding van Jeroen de Haan en de kinderen studeren onder leiding van Mark Tempelaars. Als deelnemers, maar ook als ouders vinden wij het belangrijk om het gezongen Woord gaande te houden en willen wij de (lutherse) zangtraditie graag doorgeven aan de volgende generatie. Door deze zangdagen te organiseren maken onze kinderen kennis met kerkmuziek en het plezier wat je met elkaar daaraan kunt beleven, jong en oud.

Uitvoeren

Op zondag (Moederdag) 8 mei jongstleden werd de dienst in de lutherse kerk van Woerden muzikaal door ons ondersteund en na de koffie sloten we Koninginnezang daar af met een miniconcert.

We gaan gewoon door! Komend jaar zullen we (net als vorig jaar) in Oldebroek zitten en verlenen we onze muzikale medewerking aan de dienst in de lutherse kerk van Zwolle. Deze dagen zullen gehouden worden van 3 t/m 6 mei 2012.

De organisatie is in handen van Mascha & Jeroen de Haan, Heleen & Ad de Wit, Petra & Bart Lip, Joke & Mark Tempelaars en Rienke van der Heijden & Chris Eekel.

Wilt u meer informatie, dan kunt u contact opnemen met Mascha de Haan (070-3689044) of mailen naar koninginnezang@gmail.nl

Chris Eekel

Bestel nu bij voorintekening en ontvang 10 euro korting!

Lutheranen in de Lage Landen Geschiedenis van een godsdienstige minderheid (ca 1520-2004)

Overzicht van ruim vier eeuwen lutheranen en lutheranisme in de Nederlanden, vanuit de steeds veranderende politieke en maatschappelijke context

- ◆ Standaardwerk over de lutheranen in de Lage Landen
- ◆ Toegankelijk geschreven
- ◆ Rijk geïllustreerd

PRESENTATIE

Zaterdag 1 oktober 2011,
Evangelisch-Lutherse Kerk te Woerden,
14.00 uur – 17.00 uur

ISBN 978 90 239 2618 4, ca 800 pagina's
Tijdelijk bij voorintekening voor de prijs van € 39,90,
daarna € 49,90

www.boekencentrum.nl

Boekencentrum

Intekenbon

**Hierbij teken ik in op ex van het boek
Lutheranen in de Lage Landen (intekenprijs € 39,90)**

Naam: _____ Handtekening: _____

Adres: _____

PC/Woonplaats: _____

- Stuur mij het boek toe onder verrekening van verzendkosten
 Ik neem het boek mee na afloop van de presentatie op 1 oktober
 Anders, nml.

Portovrij opsturen naar: Uitgeverij Boekencentrum, afd. verkoop, Antwoordnummer 1029, 2700 VB Zoetermeer.